

Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van
Centraal-Groningen

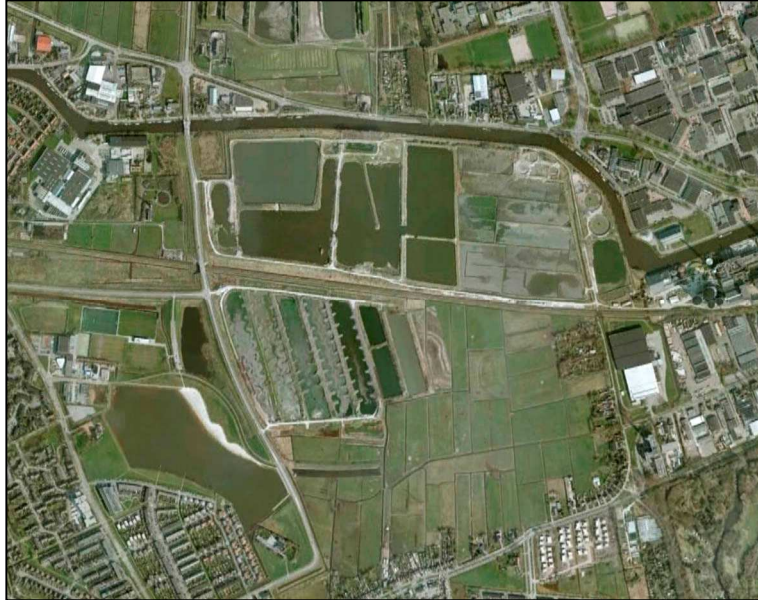
5

Tussen Aduard en Drentse A (13^e-14^e eeuw)

Groningen 2015

kavelstructuren, het reliëf, bodemsoorten. Sommige van die sporen zijn in verband te brengen met jongere bronnen, zoals teksten of kaarten. Maar dat is lang niet altijd het geval. Een voorbeeld daarvan zijn de kronkels in de polder ‘de Verbetering’.

Tussen Hoogkerk en de Wolvedijk Boven zien we het Hoendiep, links Hoogkerk-Zuid met de Ruskenveenseplas (die voor een deel is uitgegraven in een wat hogere strook waarin zand aan de oppervlakte ligt), rechts de Wolvedijk en onder de Peizerweg. Een groot deel van het terrein wordt ingenomen door de tarraberging van de inmiddels verdwenen suikerfabriek.

De bodem bestaat hier uit een moerige bovenlaag op een klei-achtige ondergrond. In dit wat rommelige gebied vindt men nog vele sporen van waterlopen die niet passen bij de verkaveling, die tijdens de ‘tweede occupatiefase’ tot stand is gekomen en die – ondanks de verstoring gedurende vooral de voorbije eeuw – nog overal herkenbaar is.

Polder ‘de Verbetering’

We kijken vanaf de Johan van Zwedenlaan in oostelijke richting.

Van de polder ‘de Verbetering’ is nog maar een klein stukje over. Hij besloeg het hele gebied tussen het Peizerdiep (Koningsdiep), het Hoendiep, het Noord-Willemskanaal, de Onlandsedijk en het Eelderdiep (Avingesloot).

Sporen tussen Hoogkerk en de Wolvedijk

De waterloopjes waarvan de sporen op dit Google-beeld duidelijk zichtbaar zijn, dateren vermoedelijk uit de tijd dat dit gebied met veen was bedekt. Kolonisten hebben het veen ontwaterd en er landbouw bedreven. Daardoor daalde de bodem en ontstonden afwateringsproblemen.

Het gebied kreeg bovendien steeds meer last van het water dat door het Eelderdiep (en de ten oosten daarvan stromende Woldsloot?) vanuit Noord-Drenthe werd aangevoerd. Wanneer men dit gebied toch in gebruik wilde nemen, was het in elk geval noodzakelijk om het Drentse water af te leiden.

Nog meer sporen tussen Hoogkerk en de Wolvedijk

In het veld achter de huizen aan de Peizerweg en de Wolvedijk bevinden zich minuscule kronkeltjes, die op het Google-beeld (links) niet zo goed zichtbaar zijn, maar voor de dag komen bij een schuine belichting (rechts).

Ook ten westen van De Held, ten zuiden van de Leegeweg, zijn fraaie kronkels te zien uit een periode die dateert van vóór de verkaveling. Deze lussen zijn op Google-Earth goed zichtbaar, maar als je ze op de AHN-kaart probeert terug te vinden, lukt dat niet of nauwelijks. Maar ook het omgekeerde komt voor.

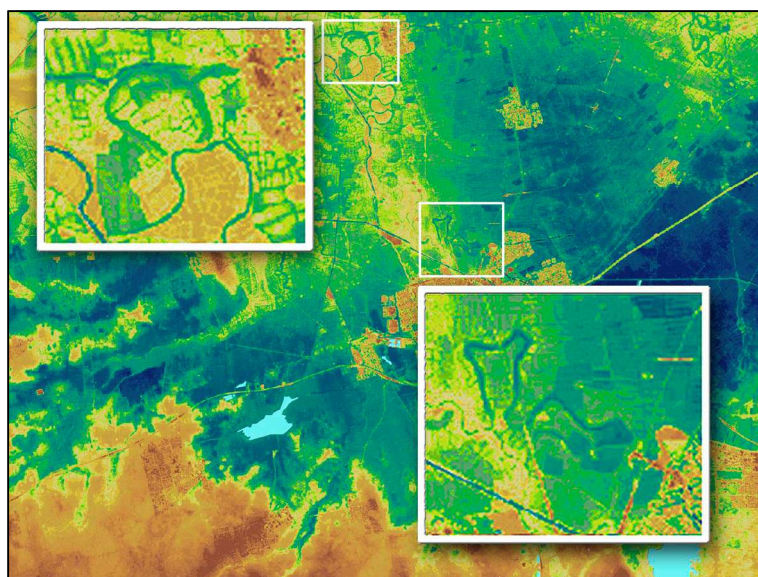

Kronkel ten noorden van De Held en Vinkhuizen

Op de hoogtekaart is duidelijk een oude kronkel te zien, maar op Google-Earth niet! Je moet dus allerlei bronnen naast elkaar gebruiken.

Mogelijk gaat het in dit geval om een oude bedding van het Eelderdiep of van een voorganger van de Woldsloot. Men kan zich voorstellen dat stroompjes als deze zich min of meer verloren in de 'zinkput' die het rietmoeras ten noordwesten van Groningen was.

Bij dit plaatje moet worden aangetekend dat het inmiddels verouderd is. De nieuwe stadswijken Reitdiep en Gravenburg staan er niet (helemaal) op.

Vroege 'correcties'

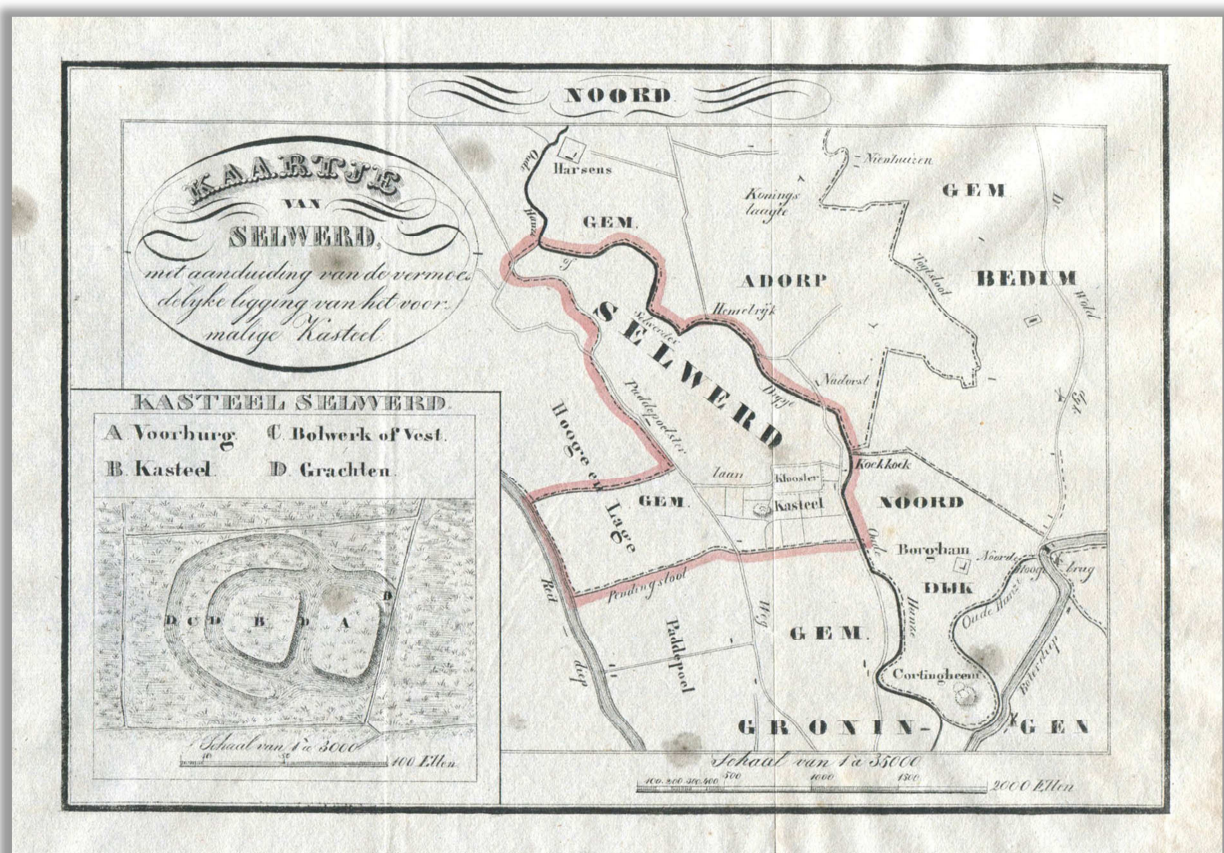
Op dit plaatje zien we twee plaatsen waar afgesneden rivierkronkels zich als laagten op de hoogtekaart aftekenen. Linksboven de Baatjeborg-kronkel ten westen van Winsum die we in het vorige deel hebben bekeken, en rechtsonder de twee grote lussen in de Koningslaagte. Het lage bodemniveau in deze oude kronkels is toe te schrijven aan het feit dat hier geen opslibbing heeft plaatsgevonden. En dat wijst er weer op dat deze lussen relatief vroeg zijn afgesneden. Schriftelijke aanwijzingen voor deze ingrepen zijn er niet.

Selwerd

Links begraafplaats Selwerderhof, in het midden 'de Huppels', rechts het Van Starckenborghkanaal. Boven is nog de Paddepoelsterweg zichtbaar

Het terrein 'De Huppels', gelegen ten noorden van de begraafplaats Selwerderhof en ten zuiden van het Van Starckenborghkanaal, is een mooi voorbeeld van sporen die in verband gebracht kunnen worden met gegevens uit latere tijd en uit andere bronnen: hier heeft het kasteel Selwerd gestaan, dat in de veertiende eeuw is gesloopt. Het was een van de burchten die in handen waren van de 'borgmannen' wier zeggenschap in dit gebied was afgeleid van overheidsmacht waarmee de bisschop van Utrecht was bekleed. Halverwege de veertiende eeuw werden de laatste restanten daarvan opgeruimd.

Kaartje van het landje Selwerd met het kasteel uit de *Groninger Volks-almanak* voor 1840.

De Huppels bij Selwerderhof

De schriftelijke bronnen zijn zo vaag, dat we daaruit niet kunnen opmaken waar het kasteel precies heeft gestaan. Dank zij de sporen in het veld weten we dat wel: het bevindt zich tussen de begraafplaats Selwerderhof en het Van Starckenborghkanaal, ten zuiden van het terrein van het voormalige klooster Selwerd.

'Zernike'

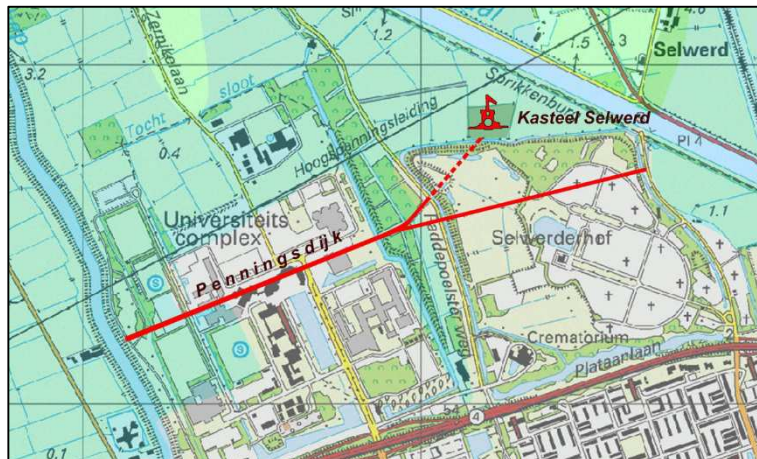
Links het Van Starckenborghkanaal, rechts het Reitdiep; middenboven begraafplaats 'Selwerderhof'.

De wat afgelegen en lege uithoek die het 'universiteitsterrein Paddepoel' in het noorden van de stad Groningen vijftig jaar geleden was, is tegenwoordig grotendeels volgebouwd. Op het huidige 'Zernike-complex' vindt men niet alleen gebouwen van onderwijsinstellingen zoals de Rijksuniversiteit Groningen en de Hanzehogeschool, maar ook accommodaties voor studentenvoorzieningen en kennis-gerelateerde bedrijven.

Vroeger vertoonde het gebied massa's sporen: we zien waterloopjes, burchten (?) en boerderijen. Sommige passen wél, andere niet in de verkaveling. Lang niet al deze sporen zijn in verband te brengen met jongere bronnen.

Misschien heeft hier de burcht gestaan van de veertiende-eeuwse ‘roofridder’ Roelof Predeker).¹

Linksboven, tussen het Van Starkenborghkanaal en de begraafplaats Selwerderhof, zien we ook nog de sporen van het kasteel Selwerd. De noordelijke tand van de ‘vork’ waarmee de Penningsdijk op de Paddepoelsterweg aansluit, loopt recht naar het kasteelterrein! Op het volgende kaartje is dat beter te zien.

Penningsdijk en kasteel Selwerd

De Penningsdijk was de grens tussen de Groninger stadstafel en Selwerd. Het driehoekige landje dat wordt ingesloten tussen de beide takken van de Penningsdijk en de noord-zuid lopende Paddepoelsterweg, heet het ‘Galgeveldje’. Deze naam past bij de locatie: daar waar een hoofdweg vanuit de Ommelanden het gebied binnenkwam waar het Groninger stadsrecht gold. De galg – met de daaraan bungelende resten van opgehangen booswichten – maakte de reiziger duidelijk dat hij hier een gebied betrad waar orde en recht met strenge hand werden gehandhaafd.

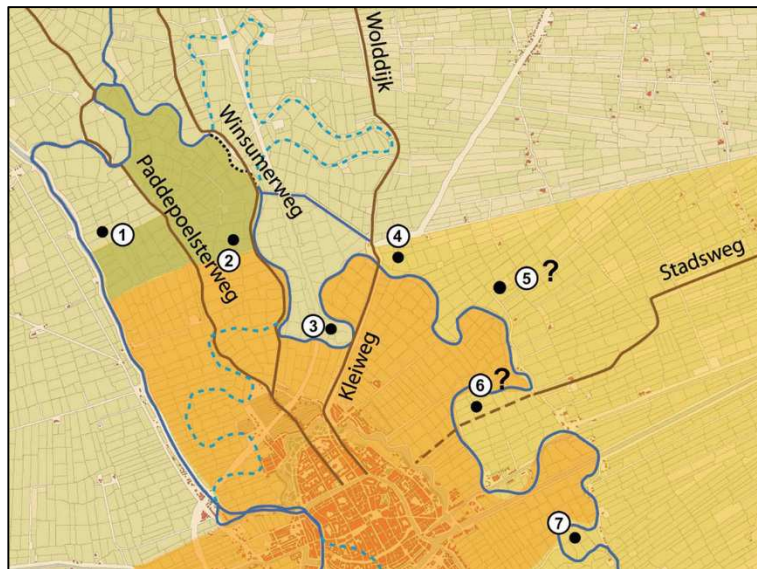

‘Galgeveldje’ aan de Penningsdijk en Paddepoelsterweg

Links de zuidelijke tak van de Penningsdijk, de rietkraag voor de bomen op de achtergrond is de noordelijke, die rechtstreeks naar het terrein van kasteel Selwerd loopt.

¹ Zie Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 294, 304 en 375.

De Paddepoelsterweg was een van de zeven grote landwegen die de stad met de buitenwereld verbonden: de Hereweg naar het zuiden, de Hoogeweg en Leegeweg naar het westen, de Paddepoelsterweg en Adorperweg naar het noorden en de Stadsweg en Hinkemahornsterweg naar het oosten.

Nog eens: de burchten bij Groningen

1. 'Zernikeburcht'
2. Kasteel Selwerd
3. Cortinghuis
4. 'Elba'
5. Ulgersmaborg
6. Verydemaburcht
7. Gronenburg

De ligging van de 'Zernikeburcht' en het Cortinghuis komt met elkaar overeen: in tegenstelling tot de andere liggen deze sterkten *buiten* de prefectuur en *binnen* gebieden die door waterstaatkundige ingrepen zijn afgesneden van de Friese Ommelanden. In het geval van de Zernikeburcht gaat het om de kanalisatie van de Drentse A (het Groningerdiep, Westerdiep of Stadsdiep), in dat van het Cortinghuis om de aanleg van het Nieuwe Gat. In beide gevallen zijn een soort 'overhoeken' ontstaan. Mogelijk hebben burchtheren hierop claims gelegd ten koste van de Friese burenen!

Sporen bij Dorkwerd

1. boerderij 'De Vennen'
2. Oude Woltgraft
3. wierde van Dorkwerd
4. Hoogeweg/E.H. Woltersweg
5. boerderij Kolde Ovent
6. Reitdiep
7. baggerdepot
8. Van Starkenborghkanaal

Sporen bij Dorkwerd

Ook bij Dorkwerd zien we sporen die om interpretatie vragen. Samenhang met schriftelijke bronnen is er niet. De uitdaging is dan om te kijken of er een verhaal te construeren is waarin de opvallende dingen in het landschap een zinnvolle plaats krijgen.

De landschapselementen die ik wil bespreken zijn een paar sloten bij Dorkwerd, met inbegrip van enkele die er niet zijn, maar die je op grond van het kaartbeeld en de bodemhoogten wel zou verwachten.

Huidige sloten [Bij Dorkwerd]

Enkele bestaande sloten zijn hier blauw aangezet. Er zijn aanwijzingen dat zij onderdeel zijn geweest van grotere patronen. Het gaat hierbij om twee verschillende systemen. De eerste sloot past in de verkaveling en is zuidwest-noordoost georiënteerd. De tweede watergang past **niet** in de verkaveling en loopt zowat exact zuid-noord. Deze sloot is bij het Noorderzijlvest bekend als 'Oude Woldgracht'.

Sinds wanneer en waarom deze watergang zo heet is mij niet bekend. In de middeleeuwen is er in Lieuwerderwolde wel een watergang geweest die *Woldgracht* of *Woltgracht* heette, maar die heeft met deze sloot niets te maken. De *Woldgracht* liep aan de zuidzijde parallel aan de Leegeweg en mondde in het Oudemaar of Brundekemaar uit. Hij wordt in akten van het Groninger Heilige Geest Gasthuis herhaaldelijk genoemd als begrenzing van stukken land.²

² Van den Broek, *Groningen, een stad apart*, 281 en elders.

Het eerste spoor

We kijken eerst naar de zuidwest-noordoost lopende sloot en beginnen met een foto, genomen vanaf de noordzijde van het Reitdiep.

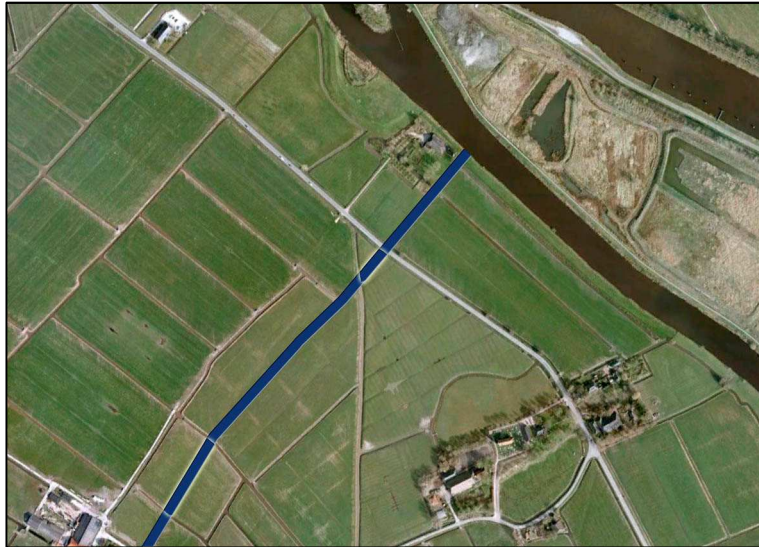

Op de foto zien we de zuidwest-noordoost lopende sloot zoals die nu enkele meters ten oosten van boerderij Kolde Ovent (rechts) tegen de Reitdiepsdijk doodloopt. Zichtbaar is dat de sloot niet helemaal doorloopt. Aan de westzijde van de E.H. Woltersweg ontbreekt een stukje. Op de achtergrond is boerderij 'De Vennen' nog net zichtbaar.

Deze in december 2012 genomen foto voegt geen informatie toe, maar is te aardig om hem niet te gebruiken.

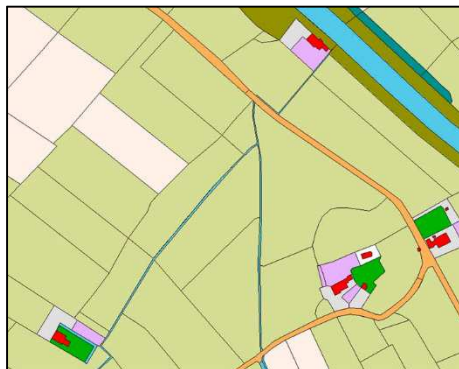
We kijken nu nog eens naar het Google-beeld. De tegenwoordig ontbrekende stukken van de zuidwest-noordoost lopende sloot zijn hier blauw aangezet en van een wit randje voorzien.

Reconstructie van de eerste sloot

De twee stukjes sloot die tegenwoordig ontbreken hebben hun eigen geschiedenis.

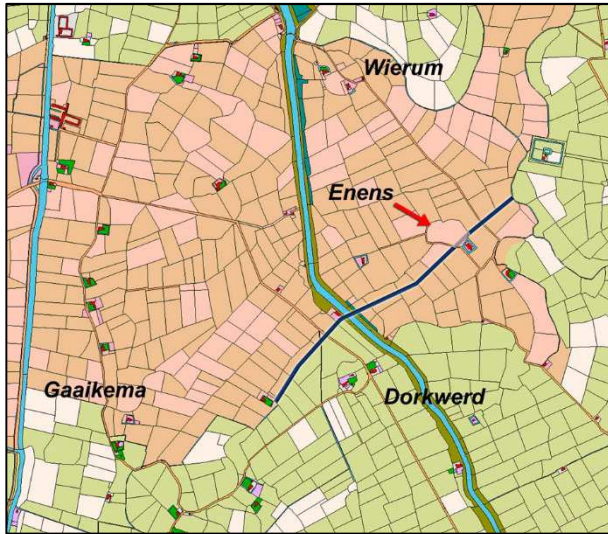
- Het zuidelijke stuk (bij boerderij De Vennen, op het plaatje linksonder) ontbreekt nog niet zo lang. Die sloot is nog te zien op de oude kadasterkaart. Zelfs op de topografische kaart van dertig jaar geleden staat hij nog. Deze watergang heeft zijn functie verloren en is gedempt om een groter perceel te verkrijgen.
- Het noordelijke stukje sloot dat een driehoekig stukje land afsnijdt, bestond toen allang niet meer.

De situatie volgens het kadaster van 1832

Nog duidelijker dan Google laat de oude kadasterkaart zien dat hier een doorgaande watergang heeft gelopen. Maar ook op de kadasterkaart ontbreekt reeds het stukje sloot dat een driehoekig snippertje land zou hebben afgesneden.

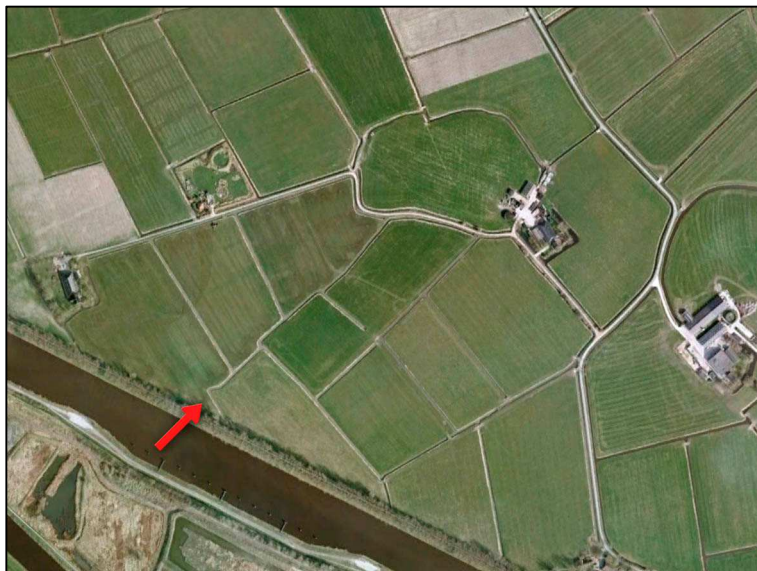
De zuidwest-noordoost lopende sloot past in de verkaveling van het zuidwestelijke deel van het kerspel Wierum en is om die reden vermoedelijk oud. Dat is op deze uitsnede niet goed te zien, maar als we een groter gebied bekijken wordt het duidelijker. Dan lijkt het zelfs of hij aan de andere kant van het Reitdiep doorloopt.

De sloot past in het verkavelingspatroon van Wierum

Op deze ruimere uitsnede van de kadasterkaart is beter te zien dat de sloot – althans de richting ervan – past in de kavelstructuur van het zuidelijke deel van het oude kerspel Wierum, dat met een rood kleurtje is gemarkeerd. Maar er is wel iets raars mee: aan de noordzijde loopt een parallel-sloot, die een veel minder strakke loop vertoont.

In het noordoosten loopt de sloot dood tegen de wierden van Enens, maar aan de andere kant ervan lijkt dezelfde watergang toch weer door te lopen tot aan de bedding van de Hunze (Selwerderdiepje).

Bij de wierden van Enens in de Paddepoel

Linksonder zien we de grondberging langs het Van Starkenborghkanaal, rechts veehouderij Zwakenberg en links daarvan boerderij 'De Paddepoel' en de wierde Enens.

De van de Paddepoelsterweg naar het westen aftakke weg loopt aan de zuidzijde langs Enens en leidde eertijds naar het veer over het Reitdiep bij het Platvoetshuis.

De pijl wijst in de kijkrichting van de volgende foto.

Enens en boerderij 'De Paddepoel' vanaf het Van Starkenborghkanaal

De kruin van de grote, onbehuide wierde van Enens ligt ruim 3 meter boven NAP. De hoogte dateert van het begin van de jaartelling en wordt beschouwd als een voormalige dorpswierde. Ten oosten daarvan staat boerderij De Paddepoel. De boerderij staat ook op een wierde, maar deze is wat lager en vermoedelijk van later datum.

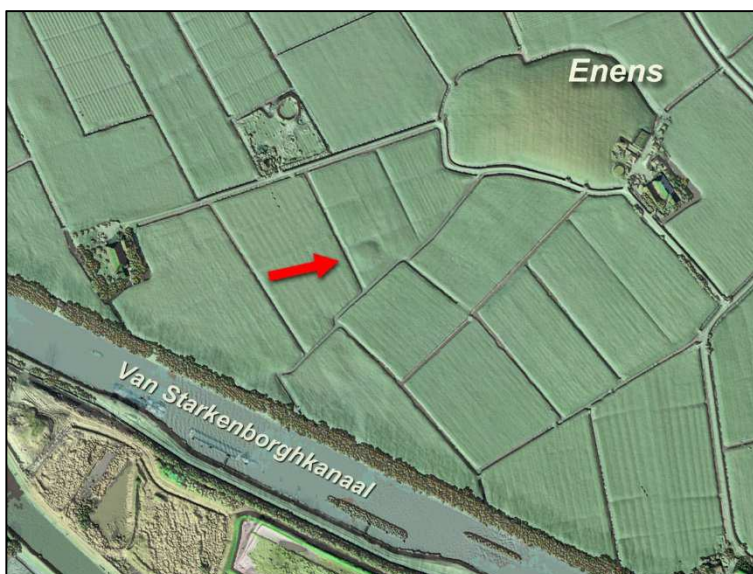

Tussen Enens en het Van Starckenborghkanaal

De foto's zijn genomen vanaf de – nu doodlopende – weg van Paddepoel naar het Platvoetshuis.

Bij boerderij De Paddepoel laat de Stichting Het Groninger Landschap tegenwoordig de uit de potstal van de 'Buitenplaats Reitdiep' afkomstige mest rijpen.

Een vierkant bultje tussen Enens en het van Starckenborghkanaal

In een perceel groenland tussen de wierde Enens en het Van Starckenborghkanaal, vlak bij de plaats waar de vorige foto is genomen, bevindt zich in het veld nog een ander opmerkelijk spoor: een vierkant bultje omringd door een carré van slootsporen. Het geheel is ongeveer ¼ ha groot. Archeologisch onderzoek heeft hier nog niet plaatsgevonden.

Zou dit een overblijfsel kunnen zijn van een oude versterking die samenhangt met de langgerekte, zuidwest-noordoost lopende laagte die we hier onder de loep nemen? Of hebben we hier te maken met een van de vijf kleine wachtposten die het stadsbestuur van Groningen in mei 1591 op verschillende plaatsen ten noorden van de stad heeft laten bouwen om te verhinderen dat Staatse benden daar vee weghaalden? Volgens een post in de stadsrekening van 1591 had een schans aan de Paddepoelsterweg een omtrek van 21 roeden, omgerekend een kleine 86 meter.³ Die maat lijkt overeen te komen met de omtrek van de hoogte binnen de slootsporen. De plek is weloverwogen gekozen: vanuit het schansje was het mogelijk niet alleen het verkeer over de Paddepoelsterweg in de gaten te houden, maar ook een oogje te houden op vaartuigen die het Reitdiep bevoeren.

Het perceel heeft op de gemeentelijke cultuurwaardenkaart geen bijzondere vermelding.

Boerderij De Paddepoel vanuit het noorden

³ Stadsrekening over 1591 (GrA T2100.7.50 fol. 525).

Links: tussen de Paddepoelsterweg en de wierden van Enens; de sloot op de foto ligt in het verlengde van de laagte ten zuiden van Enens.

Rechts: tussen de Paddepoelsterweg en Harssensbosch; de sloot van het linker plaatje kruist de Paddepoelsterweg en komt ten zuiden van Harssensbosch in het Selwerderdiepje uit.

Tussen Enens en Harssensbosch

Op Google zijn wel de sloten zichtbaar, maar niet dat ze in een bredere laagte liggen. Wat dat betreft biedt combinatie met de hoogtekartaat meer duidelijkheid. De volgende afbeelding laat dat zien.

Reliëf tussen Dorkwerd en Harssens

De lineaire sporen die we zojuist zagen corresponderen met het reliëf in dit gebied.

Sporen van een kanaal?

Kunnen de sporen wijzen op een reeds lang verdwenen watergang?

Kerspelgrens tussen Wierum en Dorkwerd

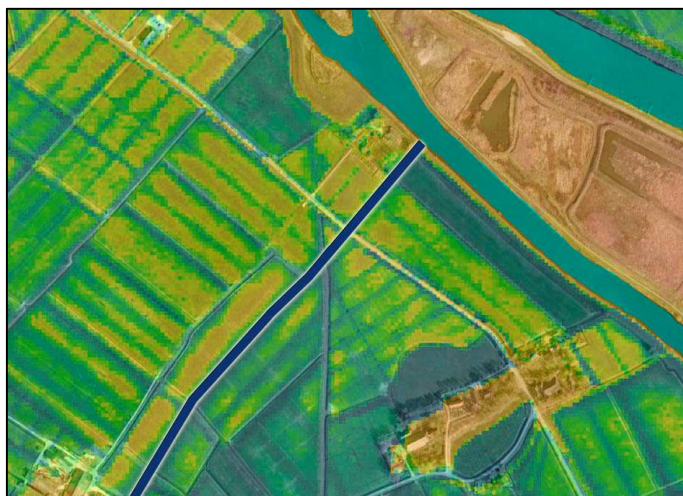
Het rood-gekleurde land linksonder is van Aduard, het geel gekleurde behoort aan Selwerd.

Behalve het feit dat de sloot bij Dorkwerd in de kavelstructuur past, is er nog een andere aanwijzing voor de ouderdom van dit element.

Al eeuwenlang vormt de sloot – met uitzondering van het rare driehoekje – de kerspelgrens tussen Wierum en Dorkwerd (de gele lijn). De driehoekige uitstulping van het dorpsgebied van Dorkwerd moet het gevolg zijn van een latere ontwikkeling. Daarover straks meer.

De sloot vormt bovendien de scheiding tussen het grondbezit van Aduard (rood) en Selwerd (geel).

De hoogtekartaar bevestigt de ouderdom van dit landschapselement, maar laat ook nog iets anders zien.

Het reliëf bij Dorkwerd

Op de hoogtekartaar zien we parallel aan de sloot een langgerekte hoogte.

De inventarisatoren van de Provinciale Planologische Dienst interpreteerden deze rug destijds als een dijk. Dat is een voor de hand liggende veronderstelling. De dijk vormt, samen met de zuidwest-noordoost lopende sloot de grens van een gebied met een samenhangende verkaveling. Hij zou dus best deel kunnen uitmaken van een oude omdijking van het zuidelijke deel van Middag.

Maar deze rug zou ook het resultaat kunnen zijn van het herhaaldelijk uitgraven van de naastgelegen watergang, van pogingen dus om het kanaal op diepte te houden.

Overigens sluiten deze twee verklaringen elkaar niet uit.

Zou het ook nog van betekenis zijn dat de hoogte aan de Wierumer kant van de sloot ligt?

Een verbinding tussen Hunsinge (linksonder) en Hunze (rechtsboven)?

Op de kadasterkaart zagen we (ongeveer) in het verlengde van de zwetsloot tussen Wierum en Dorkwerd een sloot die ten noorden van het Reitdiep tussen de wierden van Enens lijkt door te lopen en in de gecombineerde benedenloop van A en Hunze uitkomt. Kan het zijn dat de sloot bij Dorkwerd een onderdeel is van een oude verbinding tussen de Hunsinge en de Hunze?

Dit idee lijkt te worden weersproken door de ligging van de wierde Enens. De besproken sloot loopt immers dood op deze wierde. Maar het is nog maar de vraag hoe ernstig dit bezwaar is. De wierde Enens wordt – zoals gezegd – gedateerd op het begin van onze jaartelling. Maar hoe groot deze hoogte in eerste aanleg was en wat voor veranderingen ze in de loop der eeuwen heeft ondergaan is moeilijk vast te stellen. Ook nadat grote delen van Groningerland al door dijken waren omringd, stond dit gebied nog lange tijd open voor de invloed van de zee. Dat betekende dat het – mede als gevolg van de opstuwing in deze zeearm – vaak onder water stond. In een dergelijke situatie is het goed denkbaar dat de mensen die Enens en de lagere wierde van De Paddepoel gebruikten, de beide hoogten met elkaar hebben verbonden nadat het verbindingskanaal tussen Hunsinge en Hunze zijn functie al had verloren.

Wanneer er een verbinding is geweest tussen de Hunsinge en de 'Kliefslootgeul' die oostelijk van Aduard liep, zou onze sloot twee functies gehad kunnen hebben. Hij kan:

- (een deel van) het door het Peizerdiep aangevoerde water hebben afgeleid naar de Hunzebedding in de Paddepoel
- gediend hebben als onderdeel van een vaarroute tussen Aduard en de Hunze!

Een verbinding tussen Aduard en de Hunze?

Dit is wat je tegenwoordig vanaf de Evert Harm Woltersweg kunt zien van de watergang die mogelijk lang geleden heeft dienst gedaan als afvoerkanaal en vaarroute tussen Aduard en de Hunze. De boerderij 'De Vennen' staat zowat in de bedding van de veronderstelde watergang.

Voor dit moment hebben we voldoende aandacht besteed aan de zuidwest-noordoost lopende sloot. In hoofdstuk 5.3 'Eerste ingrepen' kom ik op dit thema terug en zullen we zien dat er ook bij Aduard aanwijzingen zijn die het vermoeden van zo'n vaarweg bevestigen.

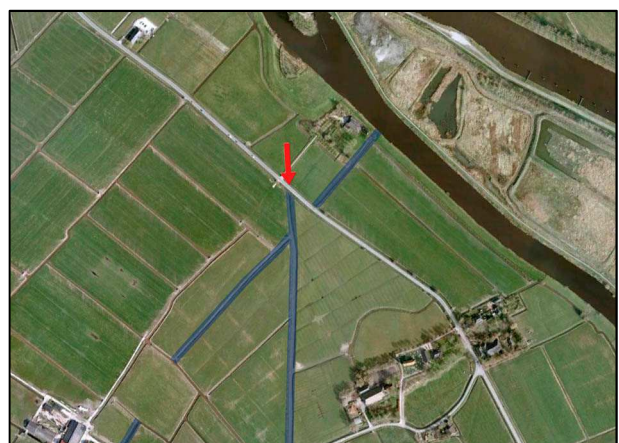
We gaan nu kijken naar het andere spoor dat ik bij Dorkwerd heb gesignaleerd.

Het andere spoor

Bij het tweede spoor gaat het om een vanuit het zuiden naar het noorden lopende watergang. Deze sloot, 'Oude Woldgracht' geheten, vormt met de E.H. Woltersweg een scherpe hoek.

Huidige sloten

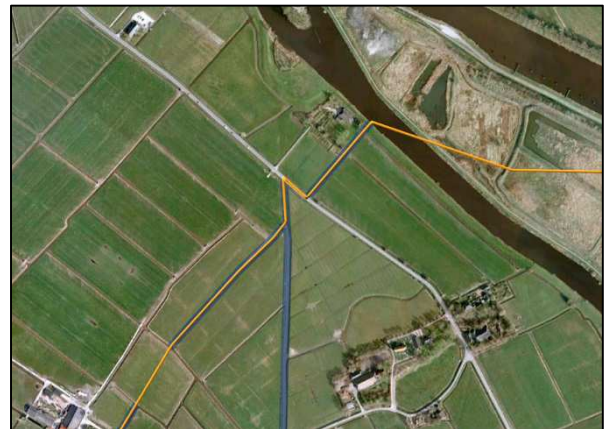
De pijl wijst in de kijkrichting van de volgende foto.

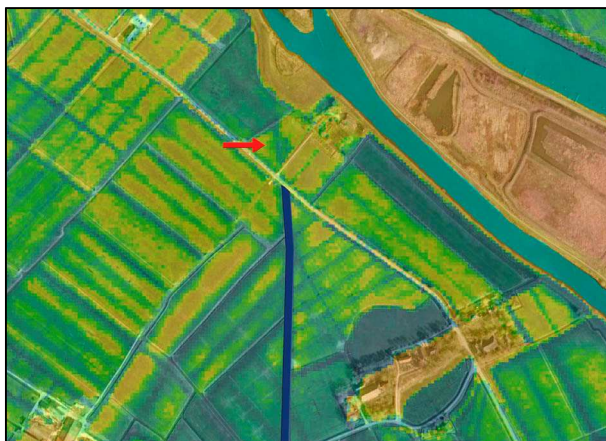

De 'Oude Woldgraft' ten noordwesten van Dorkwerd

We staan op de E.H. Woltersweg en kijken in zuidelijke richting. De bosschages links behoren bij Dorkwerd.

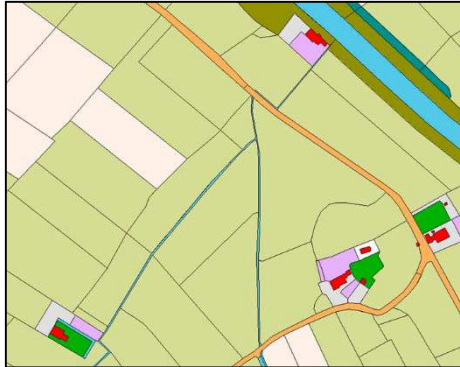

De zuid-noord lopende sloot (Oude Woldgraft) maakt met de E.H. Woltersweg een scherpe hoek. We hebben al gezien dat de kerspelgrens (de gele lijn op het rechter plaatje) die scherpe hoek volgt. Hierdoor springt het kerspelgebied van Dorkwerd op een rare manier naar het noordwesten uit. Maar ten noorden van de weg zien we het vage spoor van een oude, sinds lang gedempte sloot. Een dergelijk spoor zien we ook – maar dan veel duidelijker – op de hoogtekaart.

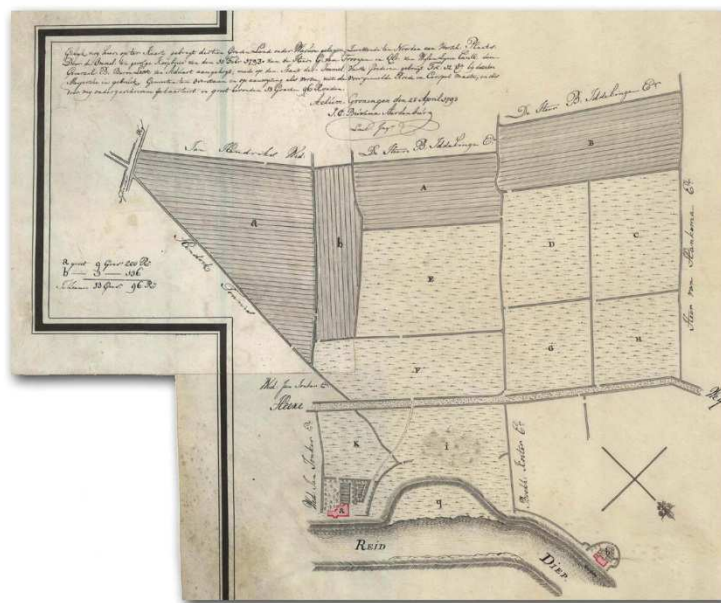

Een gedempte sloot bij de 'Kolde Ovent'

De hoogtekartaat laat in het verlengde van de sloot weliswaar een laagte zien in het ten zuidwesten van boerderij de Kolde Ovent gelegen perceel, maar de sloot die hier moet hebben gelopen blijkt al in een ver verleden te zijn gedempt.

De sloot bij Kolde Ovent ontbreekt al op de kadasterkaart van 1832...

... maar staat wel op deze kaart uit 1789

Uitsnede uit een plattegrond waarvan de beschrijving als volgt luidt:

'Kaart van de Ommelander plaats de Koldehoeve met de daarbij behorende heemstede van Platvoetshuis onder Wierum aan de linkeroever van het Reitdiep vlak ten noorden van Dorkwerd, groot 52 grazen 220 roeden'.

Deze manuscriptkaart is ingevolge een besluit van Gecommitteerde Raden der Ommelanden van 5 augustus 1789 getekend door S.C. Buwama Aardenburg.⁴

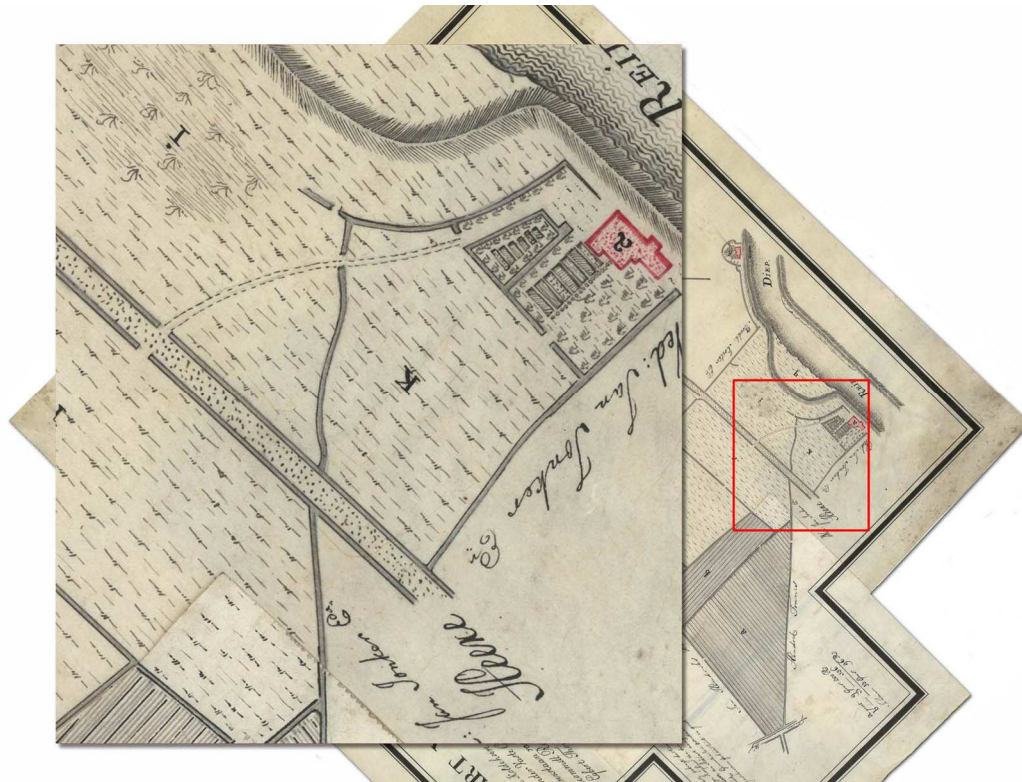
De vreemde oriëntatie van de plattegrond – het noorden is rechtsonder – maakt het wat moeilijk om de situatie te herkennen. De nu Oude Woltgraft geheten sloot loopt van linksboven naar middenonder, kruist de 'Heerweg' (nu E.H. Woltersweg) en loopt dood tegen de Reitdiepsdijk, die daar een merkwaardige kromming maakt. Deze is wellicht te verklaren door aan te nemen dat hier een dijkdoorbraak heeft plaatsgehad, waarna men een nieuwe dijk om het uitgespoelde dijkgat heen heeft moeten leggen. Het stukje buitendijks land tussen de kromme dijk en de Reitdiepsbedding staat in de legenda aangeduid als 'quelder'.

Landmeter Buwama heeft het kaartje in 1793 aangevuld door het opplakken – links boven – van een stukje perkament, waarop een stuk land van 13 grazen en 96 roeden is getekend, dat door aankoop aan de heerd was toegevoegd.

⁴ GrA T817-1187.2.

Op het kaartje zijn onderaan de twee genoemde boerderijen met rode inkt ingetekend, links de Kolde Ovent (in de beschrijving half verholandst tot *Koldehoeve*), rechts het nu verdwenen Platvoetshuis.

Om de zaak wat duidelijker te maken draaien we de plattegrond 135° tegen de klok in en zoomen we in op de E.H. Woltersweg, de sloot en de Kolde Ovent.

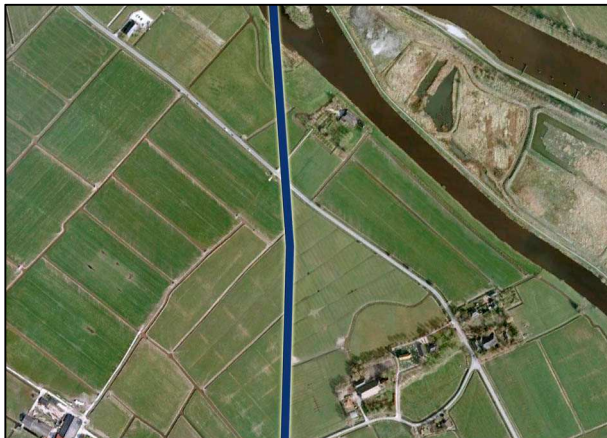
De 'quelderdijk' bij Dorkwerd

De foto is genomen vanuit het noorden, vanaf de plaats van het voormalige Platvoetshuis.

Tegenwoordig is de voormalige sloot ook in het veld nog enigszins zichtbaar, zeker als het veel geregend heeft. Maar het duidelijkste spoor ervan zien we in de Reitdiepsdijk. Op de plek waar die dijk de voormalige watergang kruiste, is de dijkvoet zichtbaar verzakt.

Een verzakte dijk bij de Dorkwerder sluis

De sloot doorgetrokken

Wat betekent dit? Het is wel duidelijk dat de sloot ten westen van Dorkwerd aan de noordkant van de weg heeft doorgelopen. Maar waar liep hij heen? Mondde hij uit in het Reitdiep? Of is deze watergang ouder dan het Reitdiep en liep hij verder naar het noorden?

Ook tot deze vragen keren we in het vervolg terug.⁵

Eerst kijken we nu naar het gebied ten westen van de Hondsrug als geheel. Vervolgens bespreken we de verschillende natuurlijke watergangen.

⁵ Zie hiervoor G&DW 6, *Arbere en het Aduarderdiep*, hoofdstuk 6.3 'Een nieuwe zijl bij Wierum (1360)'.

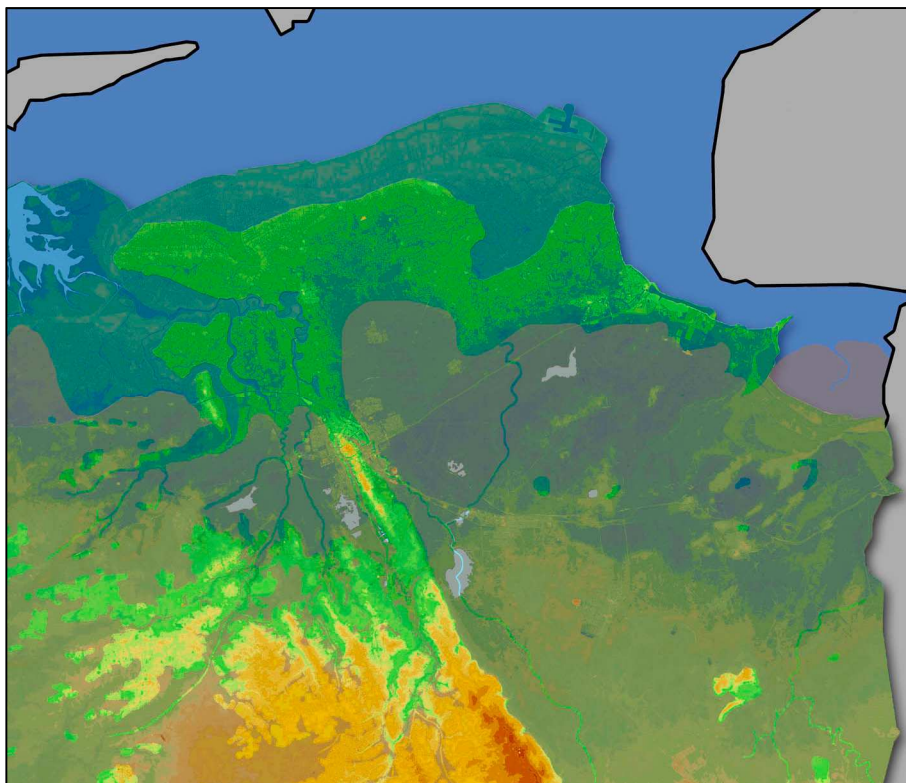
5 Tussen Aduard en Drentse A

5.1 Sporen

5.2 Verschillende rivieren

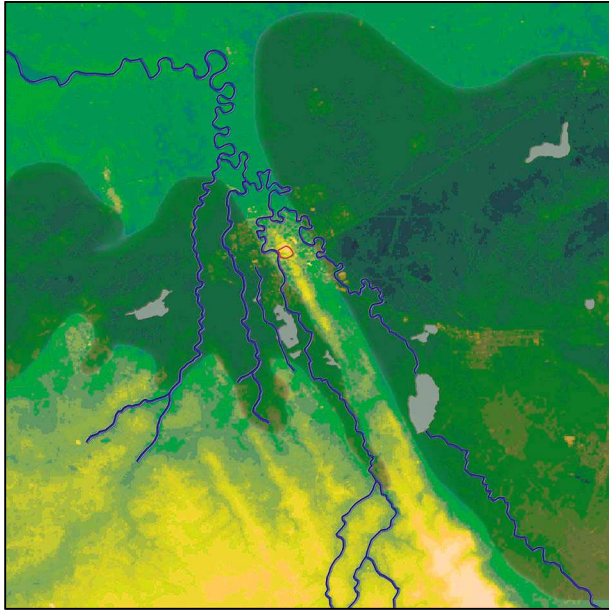
5.3 Eerste ingrepen

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

Ook ten westen van de Hondsrug heeft een veenpakket gelegen

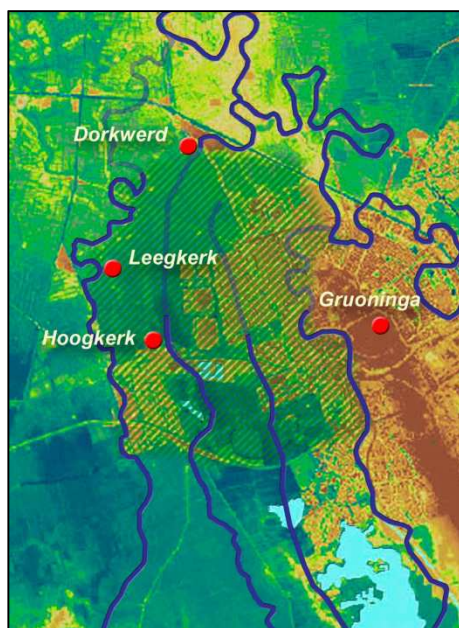
In het gebied ten westen van Groningen deden zich soortgelijke problemen voor als aan de noord- en oostzijde van Groningen.

Peizerdiep, Eelderdiep, Woldsloot en Drentse A

Ten westen van de Hondsrug waren er maar liefst vier rivieren en riviertjes die vanaf het Drentse plateau water in noordelijke richting afvoerden: de Drentse A, de Woldsloot, het Eelderdiep en het Peizerdiep. Dat laatste wordt – nogal verwarrend – in de bronnen ook wel *Hunsinge* genoemd. De Woldsloot ontspringt in de venen bij Eelderwolde en gaat door de huidige Piccardthofplas. De naam ‘sloot’ wijst op een gegraven watergang, maar waarschijnlijk gaat het hier om een natuurlijke waterloop die op enig moment is gekanaliseerd.

Net zoals aan de andere kant van de Hondsrug waren hier ook voormalige veengebieden waar – na een eerste cultuurperiode – bodemdaling en vernatting waren opgetreden die het nodig maakten het land opnieuw in te richten. Maar die nieuwe maatregelen zorgden zelf ook weer voor verdere daling van de bodem, zodat het voor de landgebruikers steeds moeilijker werd om hun water kwijt te raken.

Monomawalde en Lieuwerderwolde

Dit kaartje geeft de oude situatie weer met Peizerdiep-Hunsinge, Eelderdiep, Woldsloot en Drentse A ten westen van de Hondsrug, en de Hunze aan de oostkant. De exacte loop van de ingetekende riviertjes is niet (volledig) bekend en is daarom soms alleen schematisch aangegeven.

Ik doel hier in het bijzonder op *Lieuwerderwolde* (het bij de kerspelen Hoogkerk en Leegkerk behorende land) en het gebied van Dorkwerd, denkelijk de belangrijkste wierde in een streek die *Monomawalde* werd genoemd. Deze gebieden hoorden in de middeleeuwen tot het Hunsingoër district Middag.

De laagte tussen de Groninger stadswijk Vinkhuizen en Hoogkerk lijkt het dal van het Eelderdiep te zijn, dat eens bedekt is geweest met een laag veen. De naam 'Vinkhuizen' herinnert daaraan. Hij is afgeleid van het oude woord *finke*, dat lichte en slechte turf betekent. We komen het element vink- in deze betekenis ook tegen in de plaatsnamen Vinkeveen (Utrecht), Vinkega of Finkegea (Fr.) en waarschijnlijk ook in het eveneens Friese Finkeburen of Finkebuorren.⁶

Tussen Groningen en de Hunsinge lag een moerassig gebied dat *Reitland* genoemd werd (op het kaartje groen gearceerd). Dit Reitland is wellicht in de twaalfde of dertiende eeuw opnieuw in cultuur gebracht.

De op het kaartje zichtbare hoogteverschillen zijn die van nu. Waarschijnlijk was de Paddepoel nog niet zo hoog opgeslibd. Opmerkelijk is ook de relatieve hoogte van de streek ten westen van Hoogkerk. Mogelijk is hier sprake van inversie: een voormalige laagte die zich later juist als een rug manifesteert. De pleistocene ondergrond vertoont hier een vanuit het zuidwesten komende laagte, die als een smeltwaterdal moet worden geïnterpreteerd. We zullen nog de gelegenheid krijgen om dit verschijnsel nader te bekijken.

We zullen nu de verschillende rivieren apart onder de loep nemen en beginnen in het oosten met de Drentse A.

Drentse A

Drentse A ten zuiden van de Meerweg

De Meerweg in de gemeente Haren heette vroeger Eelderdijk. Het was een 'zuidwending': een dwars op een rivierbed gelegen dijk.

⁶ Vgl. W. de Vries, *Groninger plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 247.

De oude loop van de Drentse A en het 'onland' ten westen daarvan

1. Pishorn
2. Donghorn

Tussen Hoogkerk en Eelde ligt een lage streek. Deze strekt zich ver naar het westen uit, tot aan Midwolde en Leek. Het gebied was bedekt met veen. Er zijn ongeveer 200 'veenterpen' aangetroffen, die – te oordelen naar de archeologische vondsten die er zijn gedaan – in de periode 1200-1400 zijn gebruikt. Kortgeleden is daar nieuwe natuur gecreëerd (de Onlanden, Matsloot). Het hele gebied dient nu als waterberging.

Een opvallende bocht in de Drentse A, even ten zuiden van de A7, heette in de middeleeuwen 'Pishorn'.⁷

Archeologisch onderzoek heeft aangetoond dat de A ten zuiden van de huidige binnenstad een flinke bocht in oostelijke richting maakte. De rivier is niet naar de stad geleid, zoals sommige onderzoekers hebben gedacht. Het tegendeel is eerder het geval: de Groningers hebben de stroom een eindje naar het westen verlegd. Het gebied tussen de Brugstraat en de Munnekeholm is kunstmatig opgehoogd.

De bodemkundige A.E. Clingenborg hield het voor mogelijk dat de rivier zich vanaf Donghorn door de huidige stadswijken Paddepoel en Selwerd naar de Hunze kronkelde. Zijn idee is inmiddels bevestigd door archeologisch onderzoek aan de Bessemoerstraat en bij het zwembad de Parrel, op de grens tussen de stadswijken Selwerd en Paddepoel.⁸

Uit onderzoek van de Reitdiepsdijk in verband met de aanleg van de wijk Reitdiep is gebleken dat de A in de dertiende eeuw is omgelegd en dat toen het huidige Reitdiep tot stand moet zijn gekomen. Dat diep was vermoedelijk in eerste instantie een door het

⁷ Zie het kadertekstje 'Pishorn' in: Jan van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007) 235.

⁸ Inmiddels is er weer enige twijfel ontstaan over de vraag of de bij de Bessemoerstraat aangetroffen sporen echt van de Drentse A zijn. De gevonden bedding zou ook een zijgeul kunnen zijn (zie Froukje Veenman, 'Verslag archeologie in 2013' in: *Hervonden Stad 2014*, 8).

5.2 Verschillende rivieren

rietmoeras ('reitland') gegraven sloot, die bij Dorkwerd op een andere, natuurlijke, bedding aansloot. Doordat de rivier door de Groningers is gekanaliseerd werd hij in de middeleeuwen 'Groningerdiep' of 'Stadsdiep' genoemd.

Hoge en Lage der A

Zoals gezegd is de A niet doelbewust naar Groningen omgeleid. De rivier kronkelde via het stationsgebied (het 'Hunzehuis' ten oosten van het Hoofdstation staat op de oever van de Drentse A!) in noordwestelijke richting. Het gebied ten zuiden van de Brugstraat bestaat grotendeels uit opgebrachte aarde.

Niet aan het Hoge der A, maar aan het tegenovergelegen Lage der A ontwikkelde zich in de middeleeuwen Groningens haven.

Donghorn

De naam van deze plek luidde vroeger *Dodingehorn* ('de hoek van de mensen van Doede').

Aanvankelijk maakte de rivier bij Donghorn een opvallende slinger. Halverwege de negentiende eeuw is deze afgesneden. Daartoe moesten ook enkele kalkovens op de noordelijke oever wijken. Het afgesneden stuk (links op de bovenstaande foto) werd een haventje annex balkgat.

Donghorn op een plattegrond van Egbert Haubois⁹

Het noorden is rechts.

Het kaartje geeft de landerijen weer die het Groninger Fraterhuis buiten de Kranepoort (links onder) had liggen.

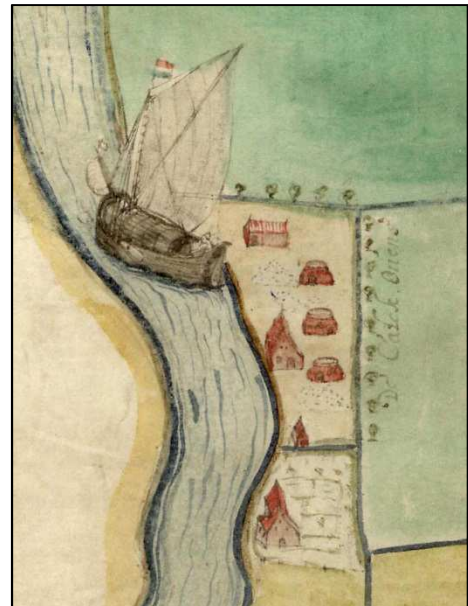
De landerijen zijn opgemeten door de landmeter Egbert Haubois, die ook zelf de tekeningen heeft gemaakt die deze plattegrond sieren.

De tekst linksboven bevat de datum (25 december 1632) en de signatuur van E.Haubois.

Op de noordelijke oever van het Reitdiep, ter hoogte van het schip, staat een drietal kalkovens.

Uitsnede uit de plattegrond van de landerijen van het Groninger Fraterhuis bij het Reitdiep

Op dit terrein aan de Wilhelminakade, ten westen van de Herman Colleniusbrug, bevindt zich tegenwoordig een supermarkt.

⁹ GrA T1536-6609.

Woldsloot

De Woldsloot loopt ten westen van de Drentse A naar het noorden. Veel is er niet over te vertellen. Waarschijnlijk was het oorspronkelijk een veenstroompje dat later is gekanaliseerd in verband met de turfgraverij in de omgeving van het huidige Paterswoldsemeer en de Piccardthof. In elk geval kan ze een ontsluiting zijn geweest voor het gebied van de veenterpen.

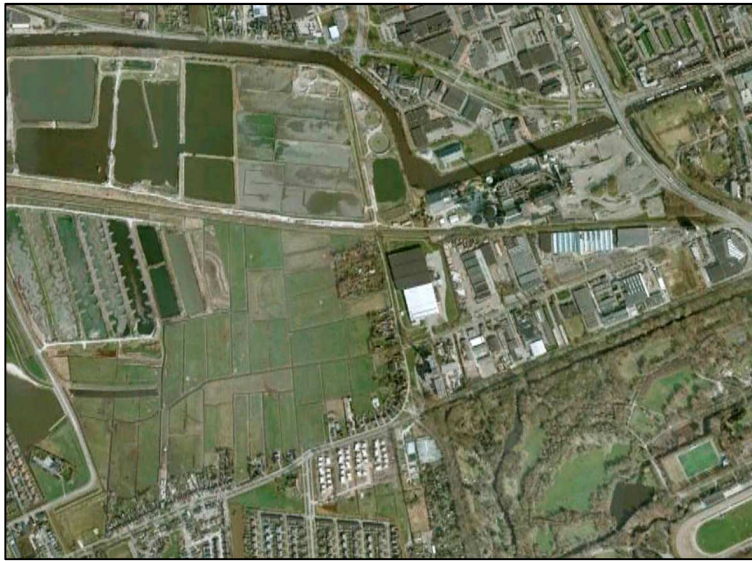

De Woldsloot

De beddingsporen ten noorden van Vinkhuizen die ik eerder liet zien, zouden kunnen samenhangen met de Woldsloot.

Wolvedijk

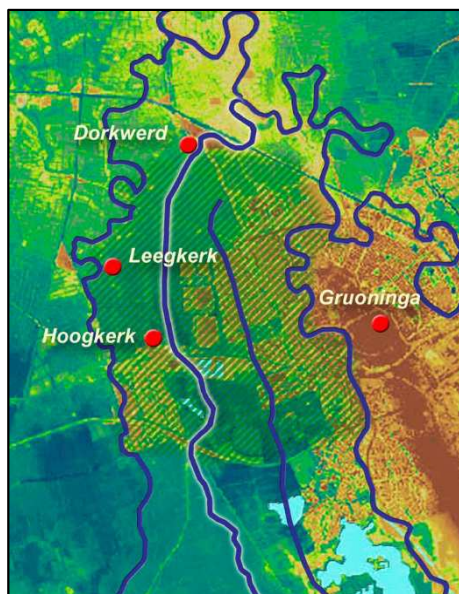

Sporen van de Woldsloot?

Het Hoendiep vertoont tussen de stad Groningen en Hoogkerk drie knikken. De eerste – de meest oostelijke – bevindt zich daar waar nu de Friesestraatweg begint. Even boven het midden van dit plaatje zien we bij het terrein van de voormalige Suikerfabriek ‘de tweede knik’ in het Hoendiep. Misschien is deze tweede knik – de plaats waar op 6 november 1907 de familie Van Panhuys verongelukte – een overblijfsel van een natuurlijke watergang. We kunnen dan denken aan de Woldsloot of zijn voorganger.

Eelderdiep

Ook de oude loop van het Eelderdiep is verre van zeker. Dat geldt in elk geval voor het gedeelte ten noorden van Hoogkerk.

Eelderdiep

5.2 Verschillende rivieren

Op dit plaatje laat ik het Eelderdiep in de Paddepoel samenvloeien met de Hunze. Maar daarover bestaat geen enkele zekerheid. Duidelijk is alleen dat de bedding ten noordoosten van Dorkwerd oud is. Maar of deze bij het Eelderdiep hoort weten we niet. Ze kan ook wel bij een natuurlijke voorganger van de Woldsloot horen.

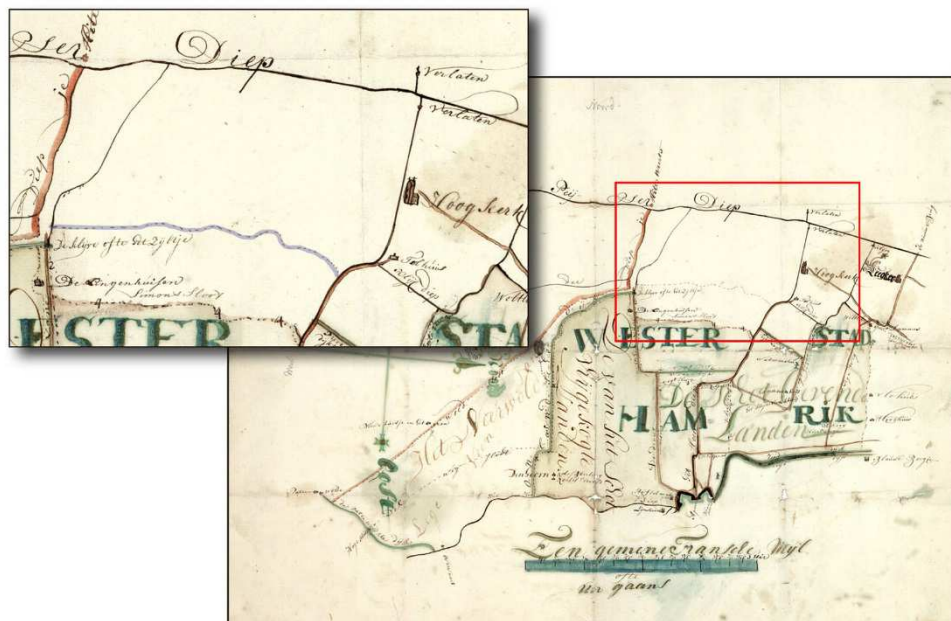

Eelderdiep

De foto is genomen vanaf de Bruilwering, tussen Peizermaden en de Piccardthof.

Ten zuiden van de Bruilwering zien we het Eelderdiep nog in zijn natuurlijke staat.

‘Bruil’ of ‘Brul’ is hetzelfde als het *bril* in de Groninger toponiemen *Brilt* en *Brillerij*. We zien het ook in *Den Briel* en het Duitse *Brühl* of *Bruhl*. Denk ook aan *De Brol* in Leeuwarden, een lage plaats tussen verschillende terpen. In alle gevallen gaat het om laag en moerassig land.

De oude loop van het Eelderdiep ten zuiden van Hoogkerk op een achttiende-eeuwse kaart

Het noorden is rechts.

Deze achttiende-eeuwse kaart van het Westershamrik is van groot belang voor de reconstructie van het gebied ten westen van de stad Groningen.

We zien hier onder meer een stukje van de oude loop van het Eelderdiep, ten oosten van Bangeweer. Het riviertje staat met een stippellijntje aangegeven. In de inzet is het met een blauwe lijn geaccentueerd. Ook de voortzetting ervan, ten noorden en noordwesten van Hoogkerk, is aangegeven (Kliefdiep).

Bangeweer ten zuiden van Hoogkerk

De hoogte van Bangeweer ligt op een zandopduiking waarop ook Hoogkerk is ontstaan en waarlangs nu de Zuiderweg loopt. Deze langgerekte hoogte maakt deel uit van de 'Rug van Tynaarlo'. Even ten zuiden van de huidige snelweg (A7) bevond zich een lage plek waar het oude Eelderdiep de rug kruiste.

De naam 'Bangeweer' is een jongere vorm van '*Bawingeweer*', samengesteld uit de mansnaam *Bawa*, de tweede naamval meervoud '*-inga*' en het woord '*weer*'. Het geheel betekent zoveel als 'het grondbezit van de mensen van Bawe'.

Schoolmeester J. Mulder Jzn van Hoogkerk had in 1828 een heel andere verklaring voor de wat vreemd aandoende naam van deze opvallend hoog gelegen boerderij. Hij dacht dat de inwoners van deze lage landen hier toevlucht zochten wanneer ze *bang* waren voor hoog water. Hij schrijft: *'Toen de lage landen hier nog gedurig onder water liepen diende deze hoogte den inwoonders zeker tot eene veilige wykplaats; waarom dan ook de hoogste plaats derzelve thans nog Bangeweer genoemd wordt'*.

Ruskenveenseplas en Bangeweer

Tegenwoordig doet de boerderij op Bangeweer dienst als huisvesting voor het *American Fun Restaurant* 'Yankee Doodle'.

Oude kronkel van het Eelderdiep bij Enens?

De boerderij op dit plaatje is 'De Paddepoel', gelegen naast de wierde Enens, in dat deel van de Paddepoel dat ten noorden van het Van Starkenborghkanaal ligt. Boerderij en wierde zagen we al eerder. De kromme watergang op de foto is het overblijfsel van een bedding die mogelijk bij het Eelderdiep heeft gehoord en later – in de dertiende eeuw – het water van de Drentse A afvoerde. Enkele tientallen meters ten noorden van deze plaats kwam deze bedding in de Hunze uit. Die plek – de Mude – hebben we de vorige keer besproken.

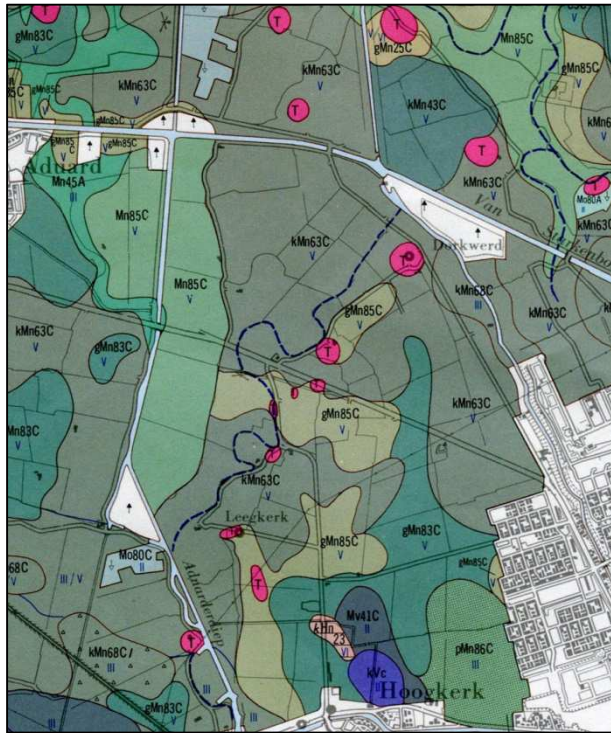
Peizerdiep en Hunsinge

Tot slot van dit overzicht kijken we naar het meest westelijke van de Drentse riviertjes, het Peizerdiep, waarvan de benedenloop in de bronnen 'Hunsinge' wordt genoemd.

Peizerdiep of Hunsinge

Ook de oorspronkelijke loop van deze rivier is niet helemaal duidelijk. Ofschoon de hoogtekartaart op vele plaatsen herkenbare kronkels vertoont, ontbreken er ook hele stukken. Vooral de loop tussen Leegkerk en Wierum is onzeker. Het lijkt erop dat er veel aan deze rivier is gesleuteld.

Wierden langs de Hunsinge/Peizerdiep op de Stiboka-bodemkaart

Op bovenstaande uitsnede uit de bodemkaart van Stichting voor Bodemkartering (Stiboka) uit 1973 staan wierden aangegeven met rode vlekken. Deze kunstmatige hoogten stammen uit de cultuurperiode die vooraf gaat aan die waarin de bestaande verkaveling is aangelegd.

Links boven is door een afwijkende groene kleur de 'afdruk' van een middeleeuwse inbraakgeul te zien. Dit landschapselement heeft geen officiële naam, maar speelt wel een belangrijke rol in de geschiedenis van het landschap. Jan Delvigne heeft deze geul 'Kliefslootgeul' genoemd en ik volg hem daarin. Deze naam is afgeleid van de Kliefsloot, een watergang tussen Saaksum en Ezinge. Het ontstaan van die watergang, die wat verder naar het zuiden 'Oude Tocht' wordt genoemd, hangt samen met de vorming van de Lauwerszeeboezem, vanaf c. 700. Het zeewater vrat zich naarbinnen langs de beddingen van reeds bestaande watergangen. Het kan dus zijn dat we hier een spoor zien van een oude bedding van het Peizerdiep.

De veronderstelde oude loop van natuurlijke watergangen is op dit kaartje aangegeven met blauwe streepjeslijnen. In het vorige hoofdstuk heb ik al opgemerkt dat het opvallend rechte stukje streepjeslijn tussen Kleiwerd en Dorkwerd wel eens een kunstmatige watergang zou kunnen zijn die een verbinding heeft gevormd tussen de Hunsinge en de Hunze in de Paddepoel. Of is het in oorsprong wél een natuurlijke bedding geweest en is deze omstreeks 1200 ten behoeve van het vervoer over water gekanaliseerd en daarbij rechtgetrokken?

Onbehuide wierde aan de
Zijlvestersweg

De afgebeelde wierde ligt tussen de Zijlvestersweg en de Hoogkerkster Nootweg (niet 'Noodweg' zoals op de bordjes staat!).

Een *Nootweg* of *Nutweg* is een eenvoudige landweg die, anders dan een '*heerweg*' of '*gemene weg*', niet voor algemeen gebruik was bestemd, maar alleen werd benut door de aangelande boeren voor de veedrift en het vervoer van veldvruchten.

Kleiwerd: een van de vele wierden
langs de Hunsinge

De wierde Kleiwerd ligt aan de Zijlvestersweg tussen Slaperstil en Dorkwerd, ten noorden van de Friesestraatweg. Het klooster Selwerd bezat hier grote stukken land.

Oude kronkel van de Hunsinge aan de Zijlvesterweg
Rechts de sloot langs de Zijlvesterweg, links het
overblijfsel van de rivierbedding.

Ten noorden van het Van Starckenborghkanaal, even ten westen van de Dorkwerderbrug, verraaft een opvallend kromme sloot de oude bedding van de Hunsinge.

Oude kronkel van de
Hunsinge bij boerderij
Het Hool

De foto is in noordelijke
richting genomen vanaf
de noordzijde van het
Van
Starckenborghkanaal.

Hiermee zijn we aan het einde van ons overzicht van sporen die herinneren aan de oudste situatie. We gaan nu kijken wat de mens met deze rivieren heeft gedaan.

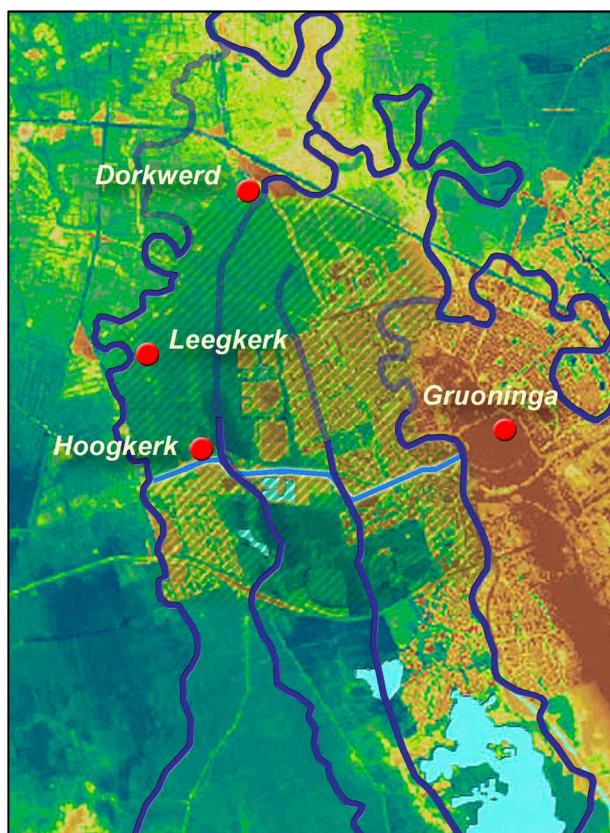
5 Tussen Aduard en Drentse A

5.1 Sporen

5.2 Verschillende rivieren

5.3 Eerste ingrepen

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

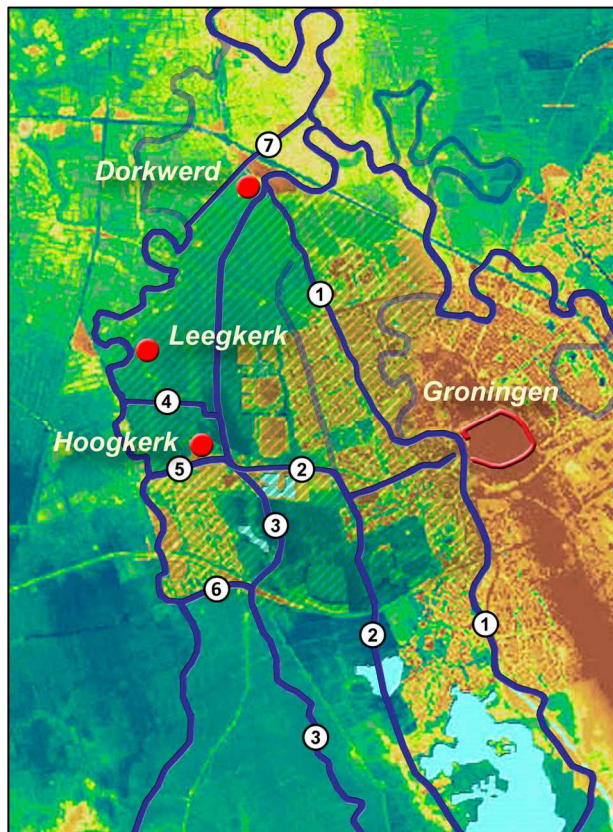
Monomawalde en Lieuwerderwolde met Hoendiep

Ik laat eerst het Hoendiep zien, ofschoon ik daarmee wel op de zaken vooruit loop. Dit kanaal is veel later en in verschillende fasen gegraven, maar de chronologie ervan is onduidelijk.

Het diep is zijn bestaan waarschijnlijk begonnen vanaf het oosten. Dat wil zeggen dat de Hoensloot, de hoofdwatergang van de Hoenen (een tweetal polders binnen de Groninger stadstafel, vlak buiten de Apoort) het oudste stuk van het Hoendiep is. Aanvankelijk heeft het water van de Hoensloot oostwaarts gestroomd, naar de Drentse A. Later, toen het niet meer mogelijk was om langs die kant te lozen, werd de stroomrichting omgedraaid en is de sloot in verschillende fasen in westelijke richting doorgetrokken.

Ik laat het plaatje zien omdat de verspringen in deze kunstmatige watergang passen bij de zuid-noord stromende natuurlijke watergangen die we zojuist hebben besproken.

Ik kom later op het Hoendiep terug.

Monomawalde en Lieuwewerderwolde; eerste ingrepen

1. Drentse A en Groningerdiep (Reitdiep)
2. Woldsloot-Hoendiep
3. Eelderdiep
4. Kliefdiep
5. Hoendiep
6. Avingesloot
7. Verbindingskanaal Hunsinge-Hunze (?)

Ik geef eerst een overzicht over de verschillende aanpassingen die de revue zullen passeren.

- De Groningers hebben het ten noordwesten van de stad gelegen Reitland aangepakt. In verband daarmee hebben ze de Drentse A verlegd. Vanaf Donghorn is een watergang gegraven naar de benedenloop van een natuurlijke waterloop bij Dorkwerd (1).
- De Woldsloot (of zijn natuurlijke voorganger) is vanaf de huidige Wolvedijk naar het westen omgelegd (2). Even ten oosten van Hoogkerk mondde deze watergang uit in het Eelderdiep (3). De verkaveling ten westen van de tol op de grens tussen de Stadstafel en Hoogkerk lijkt jonger te zijn dan het tracé van het Hoendiep. Dat wijst erop dat dit stuk van het kanaal even vóór of ten tijde van de aanleg van de percelering is gegraven.
- Het Eelderdiep (3) werd via het Kliefdiep (4) ten noorden van Hoogkerk naar het westen gebracht om uit te stromen in de Hunsinge.
- Aangezien er geen kaden liggen langs het Kliefdiep, lijkt het erop dat het water van het Eelderdiep en de Woldsloot via het stuk Hoendiep tussen de derde knik en het latere Vierverlaten (5) naar de Hunsinge is afgeleid vóórdat de bodem ten noorden van Hoogkerk tot onder het kritische niveau was gedaald.

- Om het land ten oosten van Hoogkerk (de latere polder 'de Verbetering') bruikbaar te maken, heeft men op een later moment het Eelderdiep naar het Peizerdiep afgeleid door ten zuiden van Hoogkerk de *Avingesloot* te graven (6).
- Tenslotte lijkt het erop dat de Hunsinge via een kanaal ten noorden van Dorkwerd in verbinding heeft gestaan met de Hunze (7). We hebben daarvan al eerder melding gemaakt, toen we de sporen bij Dorkwerd bekeken.

Overigens is dit deel van mijn verhaal erg onzeker; schriftelijke bronnen zijn er niet.

We zagen al eerder dat het veronderstelde kanaal bij Dorkwerd samenvalt met de kerspeligrens tussen Wierum en Dorkwerd. Dat kan erop wijzen dat de aanleg ervan samenhangt met de (her)occupatiegeschiedenis van het gebied (twaalfde eeuw?).

We kijken nu naar de afzonderlijke ingrepen en beginnen met de Drentse A.

De gekanaliseerde Drentse A in het Reitland:
Westerdiep, Groningerdiep of Reitdiep

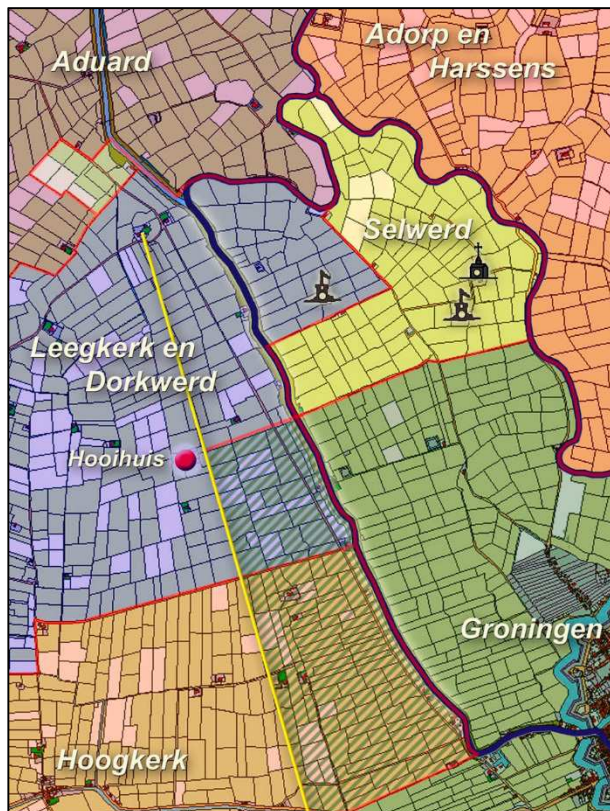
Drentse A

De Drentse A is mogelijk al in de twaalfde eeuw omgelegd in verband met de ontginning van het rietmoeras ('reitland') ten noordwesten van Groningen. De verkaveling ter weerszijden van het Westerdiep heeft dezelfde oriëntatie. Was dit kanaal in eerste aanleg niet meer dan een grote tochtsloot? En in hoeverre speelde bij het graven ervan het belang van de zeevaart mee?

Door het dalen van de bodem en de invloed van de zee werd de toestand gevaarlijk. Om die reden moest het kanaal halverwege de dertiende eeuw worden bedijkt.

In *Groningen, een stad apart* heb ik een hypothese gepresenteerd over de inrichting van het gebied ten noordwesten van Groningen. De westelijke begrenzing van de Groningse invloedssfeer in het Reitland werd gevormd door de lijn Dorkwerd-Eelde (de gele lijn op het hierna volgende kaartje). Op grond van die verdeling hoorde aanvankelijk dus ook het groen gearceerde gebied bij Groningen. Het met een rode stip gemarkeerde Hooihuis lag net buiten de noordwestelijke hoek van het Groningse gebied. Als gevolg van de waterstaatkundige ontwikkeling (bodemdaling, bedijking van het 'Westerdiep' en afwateringsproblemen) is het ten westen van de gekanaliseerde A gelegen stuk land los geraakt van de Stadstafel.

Door het graven van het Westerdiep van Donghorn naar een bestaande rivierkronkel bij Dorkwerd ontstond een vreemde 'overhoek' ten westen van Selwerd. Hier stond de burcht van 'roofridder' Roelof Predeker. Mogelijk is de door archeologen op het Zernike-terrein aangetroffen versterking de basis geweest van waaruit Roelof opereerde.

De ontginning van het Reitland en haar gevolgen

De tot verschillende rechtstoelen behorende gebieden hebben verschillende kleuren; de grenzen tussen de rechtstoelen zijn aangegeven met rode lijnen.

Het gearceerde gebied kan aanvankelijk onder Groningen geressorteed hebben; het zou dan pas in een later stadium en onder invloed van de waterstaatkundige ontwikkeling bij de ten westen van het Westerdiep (Reitdiep) gelegen rechtstoelen zijn gaan behoren.

De gele lijn is het noordelijke deel van de oriëntatielijn Eelde-Dokwerd.¹⁰

Het Westerdiep kwam in de Hoge Paddepoel uit in de Hunze. Hier lag de Mude, waarover we al eerder spraken, toen het ging over het in 1332 opgestelde reglement voor het beheer en de werking van de zijlen bij Redwolde en de Paddepoel.

Waarschijnlijk is het Westerdiep niet van meet af aan door middel van kaden opgesloten geweest. Daardoor konden eb en vloed een tijd lang hun schurende werking verrichten en konden de lichte kronkels ontstaan die het Reitdiep nog altijd vertoont.

¹⁰ Zie Jan van den Broek, *Groningen een stad apart*, 269 evv.

Het Westerdiep of Reitdiep: een bochtig kanaal

Beide foto's zijn genomen in zuidelijke richting. De linker foto laat het Reitdiep zien ten oosten van Dorkwerd. Ook een eindje verder naar het zuiden vertoont het kanaal flinke bochten. De rechter foto is genomen ten zuiden van de Zernikebrug. Rechts de stadswijk Reitdiep. Voor een gegraven kanaal vertoont het Reitdiep wel erg veel kronkels!

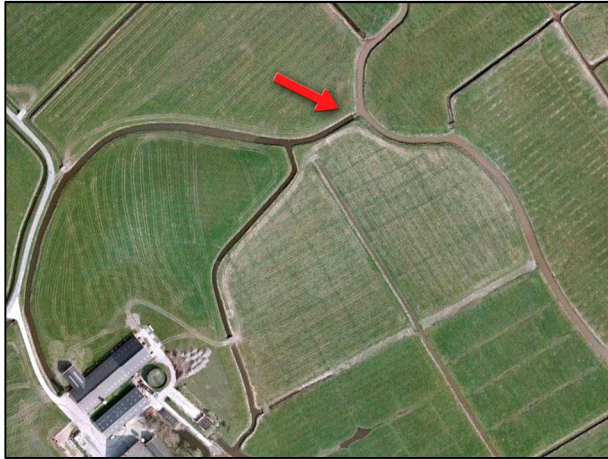
Het noordelijke uiteinde van het Eelderdiep/Westerdiep

De pijl geeft de kijkrichting aan van de hierna volgende foto.

Het noordelijke uiteinde van het Eelderdiep/Westerdiep

De foto is genomen in zuidelijke richting.

De Mude nu (Google)

De pijl wijst in de richting van de volgende foto's.

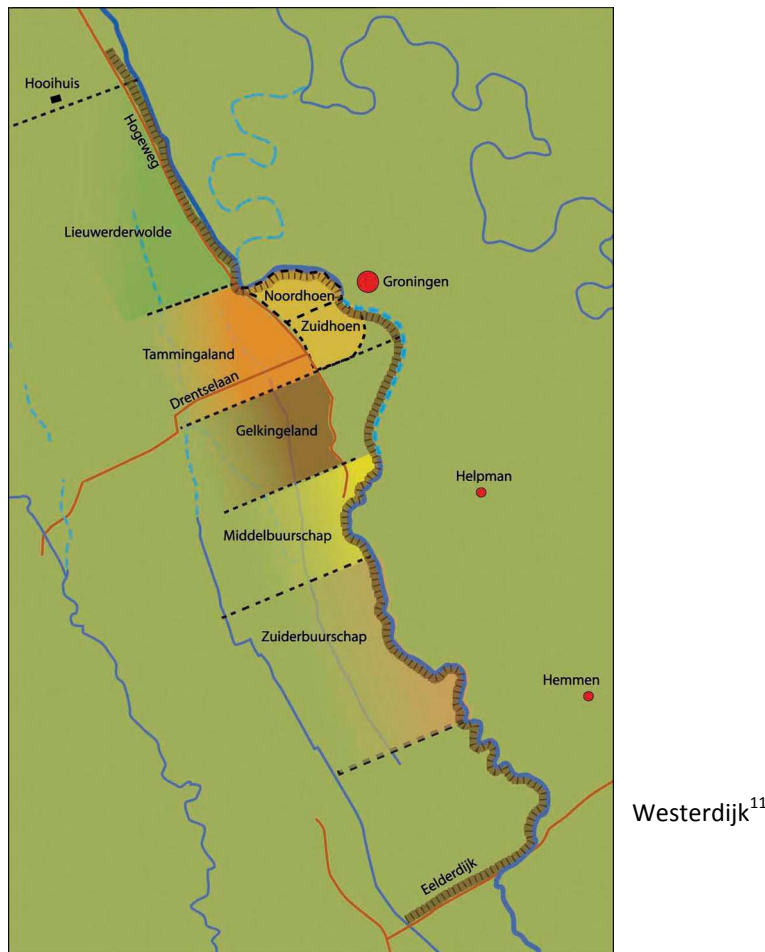
De kromme sloot langs de Paddepoelsterweg vormt de westelijke begrenzing van een perceel ter plaatse van de uitmonding van Eelderdiep/Westerdiep in de Hunze.

De Mude in 2006 en 2012

We kijken in oost-zuidoostelijke richting. Links de Hunze (Selwerderdiepje), rechts het overblijfsel van het Eelderdiep/Westerdiep.

Op de linkerfoto ligt het Selwerderdiepje nog ingesloten tussen hoge oevers; de rechterfoto toont de situatie die is ontstaan nadat de Stichting Het Groninger Landschap de waterstand in de Hoge Paddepoel heeft verhoogd.

Het gebied tussen het Hoothuis en de Eelderdiëk heette in de vijftiende eeuw 'Westerdijk'. Deze naam verwijst naar de westelijke dijk langs de Drentse A/Hoornsediëp/Reitdiep/Westerdiep.

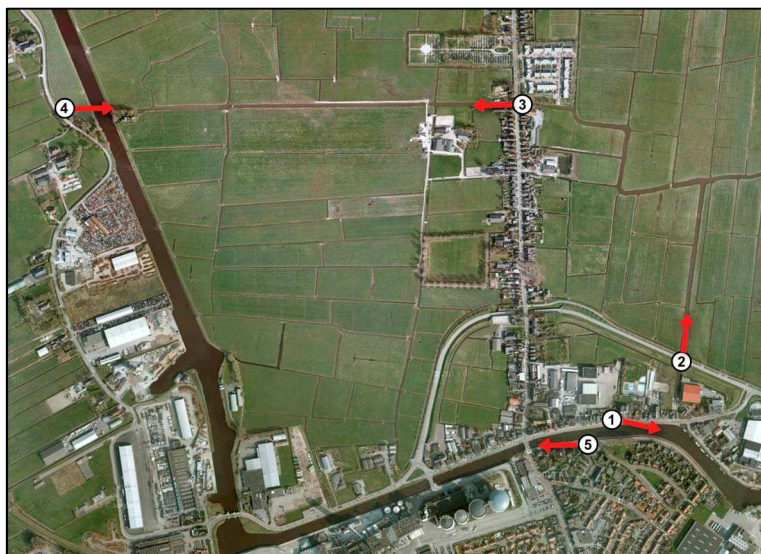
De Eelderdiëk (nu Meerweg) was een zogenaamde zuidwending. Vanaf de Hondsrug kon men langs deze dijk in Paterswolde ('*Potterwolde*') en Eelde komen. De route via de Paterswoldseweg (vroeger Hoornsediëk) bestond in de middeleeuwen niet. De huidige weg is pas in de negentiende eeuw doorgetrokken. Vóór die tijd was het gebied hier te drassig.

Op het plaatje zijn nog meer zuidwendingen te zien. De belangrijkste is de '*Drentselaan*', nu Peizerweg. In droge tijden kon men via deze weg in Peizermeden komen en vandaar naar Peize gaan.

De bocht bij de Middelbuurschap heette '*Pishorn*'. Hier, aan de westzijde van de rivier, wordt in 1323 een uithof van het nonnenklooster 'Maria ten Hoorn' vermeld. Later staat hier het klooster Maria ten Hoorn.

Tot zover over de Drentse A/Hoornsediëp/Reitdiep/Westerdiep. We kijken nu naar het Eelderdiep.

¹¹ Het plaatje is afkomstig uit Van den Broek, *Groningen, een stad apart* (2007) 234.

Hoogkerk en het Kliefdiep

De genummerde pijltjes wijzen in de kijkrichting van de volgende foto's.

Eelderdiep

Eerder hebben we een achttiende-eeuwse kaart van het Westerstadshamrik gezien waarop de oude loop van het Eelderdiep ten oosten van Hoogkerk is aangegeven en ook de kunstmatige voortzetting ervan, het via enkele min of meer haakse bochten lopende Kliefdiep.¹²

Het Kliefdiep heeft dus een tijd lang het water van het Eelderdiep – wellicht samen met dat van de wat verder naar het oosten gelegen Woldslot en de Hoenen – naar de Hunsinge afgevoerd. Die rivier is op dit Googleplaatje natuurlijk niet meer te zien. Tegenwoordig komt het Kliefdiep in het gekanaliseerde Aduarderdiep uit. Het satellietbeeld maakt duidelijk dat het Kliefdiep in de verkaveling van Lieuwewerwolde past. Met andere woorden: het Eelderdiep is hierlangs afgeleid *nadat* de verkaveling tot stand gekomen was.

Dit lijkt wel wat op de situatie bij de Drentse A ten noordwesten van de stad. Ook het Reitdiep voegt zich daar in het patroon van de verkaveling. Daarbij past de veronderstelling dat die bedding aanvankelijk niet meer is geweest dan een forse sloot in het ontginningsgebied.

(1) Hoogkerk: de derde knik in het Hoendiep

We kijken in oostelijke richting. Uiterst links zien we de betonnen overspanning van de waterloop tussen het Hoendiep en het Kliefdiep. Op de achtergrond kartonfabriek 'De Halm'.

¹² Zie p. 31.

(1) Hoogkerk: duiker tussen Hoendiep en Kliefdiep

(2) Kliefdiep

De foto is genomen vanaf de Vierverlatenweg.

Langs het Kliefdiep onder Hoogkerk ontbreken noemenswaardige kaden. Hoe is dat te rijmen met het idee dat het Eelderdiep daarlangs is afgeleid? De verklaring schuilt in de verandering van de bodemhoogte in de loop van de eeuwen, en dan in het bijzonder de daling van de bodem in het gebied tussen de Hoogkerkster Kerkstraat en de Groninger stadswijk De Held. Kon eerder het door het Eelderdiep aangevoerde water via het Kliefdiep onder vrij verval in de Hunsinge uitstromen – waarbij de monding gecontroleerd werd door een ‘klief’, een eenvoudig zijltje dat sloot bij een teveel aan buitenwater – tegenwoordig zou dat niet meer mogelijk zijn. Ter plaatse van de haakse bochten in het tracé van het Kliefdiep ligt het maaiveld zo’n 40 cm lager dan dat van het Aduarderdiep.¹³

Zolang het bodemniveau van de aangrenzende landen nog hoog genoeg was, waren kaden echter niet nodig en kon het water vrij afstromen naar de Hunsinge. Er moet echter een moment gekomen zijn waarop het bodempeil het kritische niveau naderde en het noodzakelijk werd om in elk geval het Drentse water buiten deze lage streek te houden. Wellicht was dat het motief om over te gaan tot het graven van het Hoendiep tussen ‘de

¹³ De maaiveldhoogte ter plaatse bedraagt -1,29 NAP, het kanaalpeil in het Aduarderdiep is -0,93 NAP.

derde knik' bij 'De Halm' en de Hunsinge bij het latere Vierverlaten. Dat stuk van het Hoendiep zou dan uit het begin van de veertiende eeuw kunnen stammen. Dat is de tijd waarin men elders zeewerende zijlen bouwde of wilde bouwen (bij Winsum en Delfzijl). Die pogingen zijn een indicatie voor de afgenomen natuurlijke afwateringscapaciteit. De waterstaatkundige situatie zal bovendien benard zijn geworden door de extreme regenval in de jaren 1314-1316, toen overal in West-Europa overstromingen en misoogsten werden geregistreerd.¹⁴

(3) Het Kliefdiep vanaf de Kerkstraat in Hoogkerk

Het is echter allerm minst zeker dat het bewuste Hoendiepvak gegraven is ter verbetering van de waterhuishoudkundige toestand. De chronologie van de bodemdaling is immers verre van duidelijk. Om die reden valt voorsnog niet uit te sluiten dat men de hoogte van Hoogkerk – de hoogteverschillen zijn gering, maar niet te veronachtzamen – heeft doorgraven om een betere vaarroute te maken tussen de stad Groningen enerzijds en de landschappen Vredewold en Langewold anderzijds. Daar waar het kanaal dat later eenvoudig het 'Trekdiep' en later Hoendiep heette, in de Hunsinge, later Aduarderdiep, uitkwam, mondde vanuit het westen het Oostwolderdiep in dezelfde waterloop uit. Via het Oostwolderdiep kon men verder oostwaarts via de Gave en ten westen van Oostwold noordwaarts via het Lettelberterdiep naar Langewold. Vanuit het Oostwolderdiep was het ook mogelijk om via de Munnikesloot zuidwaarts richting Zultemeer of Leekstermeer te komen. Voor wat de datering betreft zou men dan eerder aan de tweede helft van de veertiende eeuw kunnen denken dan aan het begin ervan.¹⁵

We weten niet wie er verantwoordelijk is geweest voor de ontginning van het zuidelijke deel van Lieuwerderwolde (Hoogkerk) en de omlegging van het Eelderdiep, maar het is wel duidelijk dat die met elkaar in verband staan.

¹⁴ J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen* dl. 2 (Franeker 1996) 35-37, 63, 68, 76.

¹⁵ Zie in dit verband G&DW 7, *De Hunze omgeleid*, hoofdstuk 7.3, 'Tillen, Kleisloot en Boterdiep' en *Mengelwerk*, 'Zijpad Hinkemahornster', 16-21 (<http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/zijpad-hinkemahorn-2>).

Een goederenlijst van het door Liudger gestichte klooster Werden aan de Ruhr uit c. 1050 maakt melding van inkomsten uit Vredewold (de omgeving van Oostwold) en Lieuwerderwolde (Hoogkerk en Leegkerk). Mogen we op grond van deze vermelding aannemen dat het Kliefdiep op zijn laatst in het begin van de elfde eeuw is aangelegd? Dit zou passen bij de opgravingsresultaten ter plaatse van het even verder naar het zuidwesten gelegen Hoogheem. Daar is men wat later, omstreeks het jaar 1100, begonnen met de ontginning van het veen.

(4) Kliefdiep vanaf de Aduarderdiepsterweg

De situatie is hier halverwege de vorige eeuw sterk veranderd door het rechtekken en verbreden van het Aduarderdiep.

De huizen in de verte staan aan de Hoogkerkster Kerkstraat.

(5) Hoendiep tussen de borg en de kerk te Hoogkerk

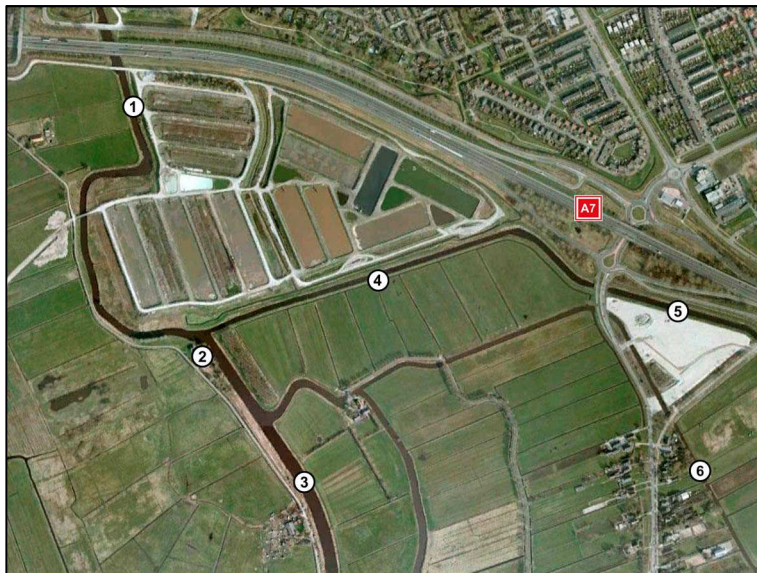
Het op de bovenstaande foto afgebeelde gedeelte van het Hoendiep is gegraven tussen de plaatselijke borg (*'Potters kamnade'* zoals de zestiende-eeuwse kroniekschrijver Sicke Benninge hem noemt)¹⁶ en de kerk te Hoogkerk. Zoals gezegd kan dit kanaalvak in het begin van de veertiende eeuw gegraven zijn ter afleiding van het water van Eelderdiep, Woldslot

¹⁶ F.A.H. van den Hombergh en E.O. van der Werff (eds), *Sicke Benninge. Croniken der Vrescher Landen mijtten Zoeven Seelanden ende der stadt Groningen. Geschiedenis van Groningen en Ommelanden tot 1530*. 2 dln. (Den Haag 2012) 251.

en de Hoenen, maar is het ook mogelijk dat het enkele decennia later is aangelegd om de vaarverbinding tussen Groningen en de 'westerse kwartieren' te verbeteren.

Nog een enkel woord over de Woldsloot. Het Hoendieppand tussen de voormalige fabriek van de Suikerunie in de stad en Hoogkerk lijkt de richting te bepalen van de verkaveling van Lieuwerderwolde. Dat wijst op hoge ouderdom. De afleiding van de Woldsloot lijkt dus te behoren bij 'de tweede occupatiefase' (twaalfde en dertiende eeuw). Dat wil zeggen dat het Kliefdiep een tijd lang ook het water van de Woldsloot moet hebben afgevoerd.

Wanneer men ook het gebied ten oosten van de 'Rug van Bangeweer' (later polder 'De Verbetering') tegen overstroming door 'bovenwater' wilde beschermen, moest men het door het Eelderdiep aangevoerde water niet langs Bangeweer laten lopen, maar zorgen voor een afleiding vanaf een hoger punt. Dat moet het motief zijn geweest voor het graven van de Avingesloot. Hierdoor werd het Eelderdiep ten zuiden van Hoogkerk verbonden met het Peizerdiep.

Avingesloot en Eiteweert

1. Koningsdiep
2. Eiteweert
3. Peizerdiep
4. Avingesloot (tegenwoordig 'Omgelegde Eelderdiep')
5. Omgelegde Eelderdiep
6. Oude Eelderdiep

De Avingesloot vormt de zuidelijke begrenzing van de vloeivelden van de Hoogkerkster suikerfabriek.

In een uit 1313 daterende akte over de waterproblematiek bij Aduard wordt Eelde niet genoemd onder de Drentse dorpen die betrokken zijn bij het Peizerdiep en zijn benedenloop. Maar het westelijke deel van Eelde waterde wel degelijk daarlangs af. De verklaring voor het niet vermelden van Eelde kan zijn, dat het Eelder water altijd door Lieuwerderwolde naar de Hunsinge had gelopen en dus als 'Lieuwerderwolder water' werd beschouwd.

Peizerdiep (voorground)
en Avingesloot (links op
de achtergrond) bij
Eiteweert

Volgens de 'Aduarder zijlbrief' van 1382 werden vergaderingen van het Aduarderzijlvest 'op de Avingesloot' gehouden. Deze locatie bevond zich ongeveer in het midden van het gebied waarvan de inwoners zich in het begin van de veertiende eeuw hadden verbonden om bij Aduard een gezamenlijke zijl te leggen. Daarover later meer.¹⁷

Andere varianten van de naam Avingesloot zijn 'Abbingesloot' en 'Havensloot'. Misschien houdt de naam van de watergang verband met het woord 'abt'. Als dat zo is, suggereert dat een connectie met het klooster Aduard.

Peizerdiep

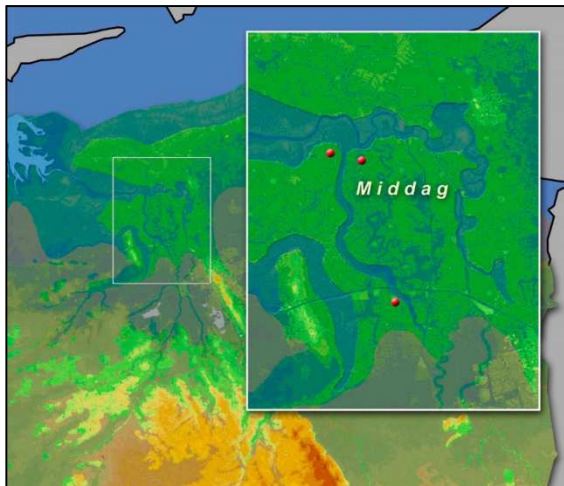
Het Peizerdiep heeft verwarrend veel namen. We hebben al eerder gezien dat de benedenloop van het Peizerdiep in Lieuwerderwolde 'Hunsinge' genoemd wordt. Maar dat is niet het enige alias van deze rivier. Ten zuidwesten en westen van Hoogkerk heet de rivier Koningsdiep en ten noorden van Vierverlaten heet de gekanaliseerde watergang Aduarderdiep.

Uit een tweetal veertiende-eeuwse akten weten we dat het water van Peize, Roden en Foxwolde via Aduard werd geloosd. De naam van de rivier die het Drentse water daarheen bracht wordt in de stukken niet genoemd, maar het kan niet anders of het moet hierbij om het Peizerdiep gaan. Maar hoe kwam dat water bij Aduard?

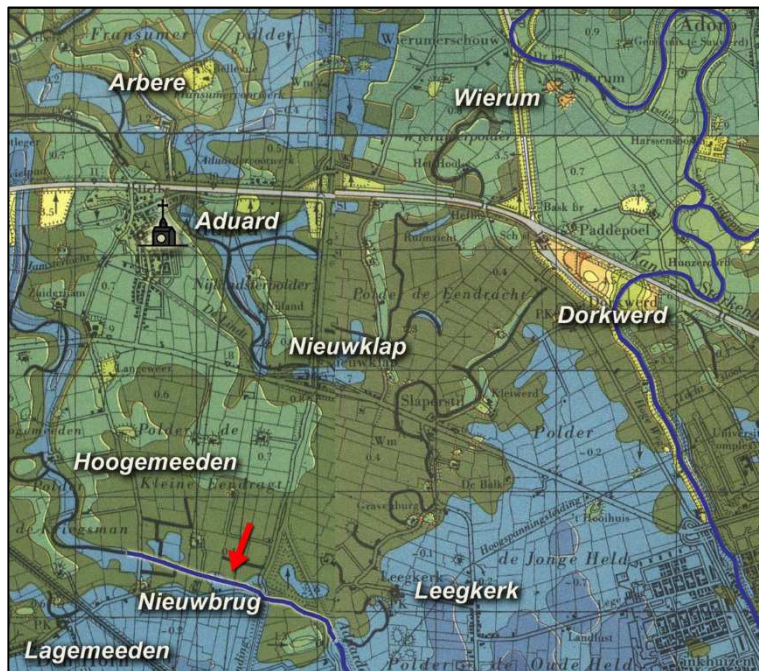
Alvorens op die vraag in te gaan, kijken we naar de geul die ten noorden van Aduard het Drentse water naar zee bracht, de 'Kliefslootgeul'. Zoals we zagen hangt het ontstaan van deze geul samen met de vorming van de Lauwerszeeboezem vanaf de achtste eeuw. Het noordelijke uiteinde ervan bevindt zich tussen Saaksum en Ezinge (hier net als Aduard aangegeven met rode stippen). Aan deze geul herinnert de bochtige loop van de huidige Kliefsloot en Oude Tocht. Deze bedding vormt de westelijke begrenzing van het landschap Middag.

¹⁷ Zie G&DW 6, *Aduarderzijlvest en Aduarderdiep*, hoofdstuk 6.1, 'Een nieuwe zijl bij Arbere (1313)'.

Op het onderstaande kaartje is te zien dat Middag een schiereiland was tussen de genoemde inbraakgeul en de benedenloop van Hunze en A. Ten westen ervan ligt Humsterland. De Kliefslootgeul loopt aan de oostzijde voorbij Aduard en reikte bij het latere Nieuwklap tot aan of zelfs in de bedding van de Hunsinge. Ten westen van Aduard ligt een andere, kleinere geul. Deze voert water uit de venen van Lagemeeden af, loopt door Hoogemeeden, neemt ten westen van boerderij Zuiderham de 'Woldstroom'¹⁸ op en komt ten noordwesten van Aduard in de Kliefslootgeul uit. Een deel van deze watergang heet tegenwoordig 'Langeweerstertocht', maar de oorspronkelijke natuurlijke waterloop heeft geen eigen naam. Voor het gemak noem ik hem 'Meedsterriet'.

De Kliefslootgeul tussen Saaksum en Aduard

De Hunsinge bij Nieuwbrug afgeleid (?)

Bewerkte uitsnede van de PPD-hoogtekaart uit 1988. Het pijltje wijst naar de Hoogmeedstermandetocht

We zullen onze aandacht nu richten op de vraag die ik zojuist al stelde: hoe kwam het water van Peize, Roden en Foxwolde bij Aduard?

¹⁸ Zie voor de met deze fantasienaam aangeduide waterloop G&DW 10, *Tussen Aduard en Grijpskerk 1*, hoofdstuk 10.1 'Aduard en omgeving' p. 1.

De zwarte kronkels in het midden van het nevenstaande kaartje geven de (veronderstelde) oude loop van de Hunsinge aan. Net zoals het geval was bij de rivierkronkels ten westen en zuidwesten van Winsum, is het ook hier erg lastig om uit de afzonderlijke kromme lijnen een samenhangend patroon te destilleren.

Toen de monniken van Aduard rond 1200 in de directe omgeving van hun klooster dijken legden en watergangen omleidden, troffen zij zeker geen ongerept gebied aan. Afgezien van de vele nog oudere bewoningssporen zijn er aanwijzingen die doen vermoeden dat anderen al een eeuw eerder met dergelijke werkzaamheden waren begonnen.

Sommigen denken dat monniken van Aduard het water van de Hunsinge of benedenloop van het Peizerdiep vanaf een punt ten westen van Leegkerk naar het westen hebben afgeleid. Het pijltje wijst naar het kanaaltje dat de Hunsinge verbond met de bedding waardoor een natuurlijke stroom uit het grensgebied van Hooge- en Lagemeeden naar het noorden liep (de 'Meedsterriet'). Deze bedding kwam ten noordwesten van Aduard (bij boerderij 'Groot Leger') in de Kliefslootgeul uit.¹⁹

Hoogemeedstermandetocht

We kijken vanaf het gemaal 'De Kriegsman' in oostelijke richting, naar Nieuwbrug. Deze watergang lijkt te zijn geraaid op de kerk van Zuidhorn.

Langeweerstertocht ten oosten (links) en ten westen (rechts) van de Langeweesterweg.

¹⁹ J.A. Mol en Jan Delvigne, 'Het klooster, het land en het water', in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De Abtenkroniek van Aduard, Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) 153-172, in het bijzonder 165.

Men denkt daarbij aan de Hoogemeedstermandetocht en een stuk van de Langweerstertocht, die de verbinding vormen tussen Nieuwbrug en de watergang die ik zojuist 'Meedsterriet' noemde. De makers van de PPD-hoogtekaart dachten dat ter plaatse van de Hoogemeedstermandetocht een oude kreek heeft gelopen. Er is echter niets dat erop wijst dat we hier met een natuurlijke bedding te maken hebben.

De Hoogemeedstermandetocht ligt op een lijn die vanaf Nieuwbrug lijkt te zijn geraaid op de kerk van Zuidhorn. Overigens zien we in de polder 'Kleine Eendracht' nog twee andere kavellijnen die op Zuidhorn zijn geraaid. Deze hangen waarschijnlijk samen met de oorspronkelijke indeling van dit gebied.²⁰ Later is deze tocht gaan dienen om de twee polders van Hoogemeeden ('Kriegsman' en 'Kleine Eendracht') op het Aduarderdiep aan te sluiten. Dat wil zeggen dat het water daarin toen in oostelijke richting stroomde.

Het is zeer de vraag of deze watergang ooit gediend heeft om het door het Peizerdiep aangevoerde Drentse water af te voeren. Zoals gezegd moest het dan via de Meedsterriet noordwaarts zijn gestroomd om bij boerderij 'Groot Leger' aan de Sietse Veldstraweg in de Kliefslootgeul uit te komen. Schriftelijke bronnen die dit zouden kunnen bevestigen ontbreken. Die zijn er wel voor een andere afleiding van het water van het Peizerdiep.

Voor die andere afleiding van het Noord-Drentse water moeten we kijken naar de sloot die vermoedelijk al vroeg is gegraven tussen enerzijds het zuidelijke uiteinde van de Kliefslootgeul bij Nieuwklap in het noorden en Nieuwbrug ten westen van Leegkerk in het zuiden. Waarschijnlijk is deze watergang gegraven om het ontginningsgebied ten westen van de kronkelende Hunsingebedding te ontwateren en heeft hij ook meteen het door de Hunsinge aangevoerde Drentse water afgevoerd. Deze oude sloot maakt deel uit van het nu veel bredere Aduarderdiep.

Als dit juist is rijzen twee vragen:

1. Wanneer kan dat zijn gebeurd?
2. Hoe komt men aan de oriëntatie van deze sloot?

We beginnen met de vraag naar de ouderdom van deze watergang. Vooralsnog ontbreken gegevens die een precieze datering mogelijk maken. We moeten het dus doen met vage aanwijzingen. Ik zet ze hier op een rijtje (de cijfers verwijzen naar het plaatje op de volgende bladzijde).

- De lichte kronkels in het Aduarderdiepvak tussen Nieuwbrug (2) en Nieuwklap (1) wijzen erop dat hier enige tijd eb en vloed hun gang hebben kunnen gaan. Dat betekent dat deze watergang gegraven moet zijn vóórdát de Kliefslootgeul ten noorden van Aduard werd afgesloten met de 'Nienhuisdam' (3), waarover later meer. We mogen aannemen dat de monniken van Aduard (het klooster is gesticht in 1192) de hand hebben gehad in de afsluiting van die geul. Deze afdamming zal op zijn vroegst omstreeks 1200 hebben plaatsgevonden.
- De kavelpatronen en hoogtegegevens laten zien dat de Gaaikemadijk (4) en het zuidelijke gedeelte van de Zijlvesterweg (5) op sommige plaatsen oude kronkels van de Hunsinge doorsnijden. Het is niet goed denkbaar dat men deze dijken heeft aangelegd

²⁰ Zie p. 55.

toen de oude rivierbedding nog volop Drents water afvoerde. De Hunsinge moet dus al vóór die tijd naar de Kliefslootgeul zijn afgeleid.

- Verschillen in de dikte van het kleipakket dat ten westen en ten oosten van de dijk is afgezet, doen vermoeden, dat ook na de aanleg van deze dijk het opslibbingsproces aan de buitenzijde ervan is doorgegaan. Dat betekent dat de aanleg van deze dijk geruime tijd vóór de afsluiting van de Kliefslootgeul (bij 3) moet worden gedateerd.
- Eerder zagen we al dat het klooster Werden aan de Ruhr halverwege de elfde eeuw bezittingen had in ontginningsgebieden in de buurt (bij Oostwold en in Lieuwerderwolde).

Op grond van dit alles vermoed ik dat we de afleiding van de Hunsinge via het kanaal tussen Nieuwbrug naar Nieuwklap – ik zal het hierna soms als ‘oer-Aduarderdiep’ aanduiden – om en nabij 1100 moeten dateren, een kleine eeuw voordat de monniken in Aduard verschenen. Ik zal in het vervolg nader ingaan op de hier genoemde argumenten.

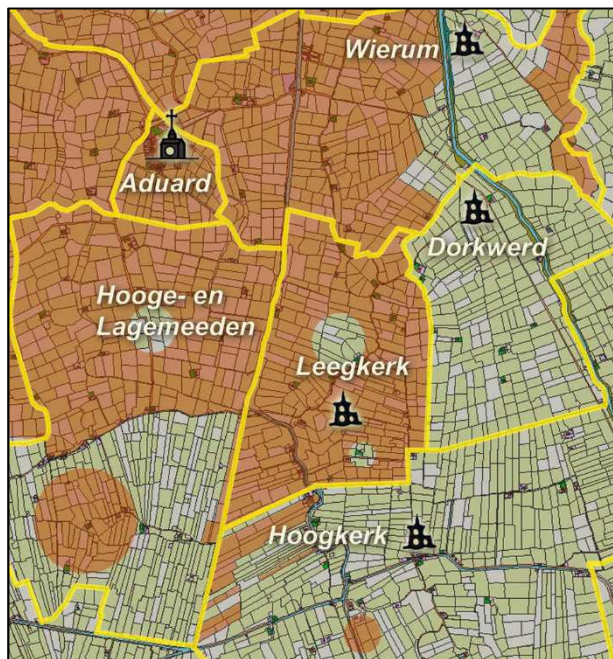

De Hunsinge afgeleid naar de Kliefslootgeul

1. Nieuwklap	4. Gaaikemadijk
2. Nieuwbrug	5. Zijlvesterweg
3. 'Nienhuisdam'	6. Langeweesterweg

Op het kaartje zijn enkele dijken en wegen ingetekend: de Gaaikemadijk (4) en het zuidelijke deel van de Zijlvestersweg (5), de Langeweesterweg (6) die bescherming bood tegen de Meedsterriet ten westen daarvan, en de Munnikedijk (nu Weersterweg) tussen Nieuwbrug (2) en Den Horn. Het kan zijn dat het gebied van Lagemeeden ooit met zo'n dikke laag veen bedekt is geweest dat de Munnikedijk in eerste instantie is gelegd om te voorkomen dat water vanuit het zuiden Hoogemeeden binnenkwam. Later zal de situatie tegenovergesteld zijn geweest: toen moest dezelfde dijk het water tegenhouden dat vanuit de Hoogemeeden in zuidelijke richting liep en in Lagemeeden overlast veroorzaakte. Deze vreemde gang van zaken is het gevolg van de samenstelling van de bodem in het zuidelijke deel van Lagemeeden. Daar ligt een klei-op-veen bodem die aan inklinking onderhevig was. Zodra men in Lagemeeden aan het ontwateren ging, daalde de bodem snel en kon water vanuit Hoogemeeden daarheen stromen.²¹

De Weersterweg is tevens een bezits-scheiding: ten zuiden ervan had Aduard veel minder grond dan aan de noordzijde.

Grondbezit van het klooster Aduard

De sloot tussen Nieuwklap en Nieuwbrug werd gegraven in een gebied dat in 1594 vrijwel geheel in bezit was van het klooster Aduard. Het is mogelijk dat dit land, net zoals Hooge- en Lagemeeden, grotendeels door of vanwege het klooster is ontgonnen. Maar het is ook denkbaar dat de oorspronkelijke bewoners, gedwongen door de slechte omstandigheden, zijn vertrokken en het land onbeheerd hebben achtergelaten, waarna de monniken zich erover hebben ontfermd. Een derde mogelijkheid is dat de landerijen later, na de heroccupatie van het gebied, aan het klooster zijn geschonken. In elk geval is het wel duidelijk dat hier ook vóór het verschijnen van de kloosterlingen is gewoond en gewerkt. Dat

²¹ Een dergelijke gang van zaken is ook denkbaar bij het oostelijke deel van de Wolddijk (ten noorden van Oosterdijkshorn) en de Graauwedijk tussen Luddeweer en Overschild.

blijkt onder meer uit het grote aantal wierden dat we langs de Hunsinge aantreffen. We hebben die al eerder gezien.

De kerspelgrens tussen Hooge- en Lagemeeden en Leegkerk/Hoogkerk (de lange schuine gele lijn in het midden) past in de verkaveling en hangt dus samen met de (secundaire) ontwikkeling van dit gebied. Eerst was het noordelijke stuk aan de beurt, daarna het zuidelijke, waar een klei-op-veen bodem ligt.

Overigens zijn er onlangs twijfels gerezen aan de juistheid van het verloop van de genoemde kerspelgrens, die op dit plaatje is getekend naar de Historische Atlas van B.W. Siemens.

Hoorde de gemarkeerde strook ooit bij Leegkerk?

Recent onderzoek naar de geschiedenis van de boerderijen in dit gebied heeft aan het licht gebracht dat een 600-700 meter brede strook land ten westen van het 'oer-Aduarderdiep' omstreeks 1800 bij het kerspel Leegkerk hoorde. Maar ook al is de watergang tussen Nieuwklap en Nieuwbrug geen kerspelgrens, hij vormt wel de scheidslijn tussen twee verkavelingspatronen die onderling geen samenhang vertonen. Dat wijst erop dat het kanaal gegraven moet zijn vóór of gelijktijdig met de inrichting van het land.

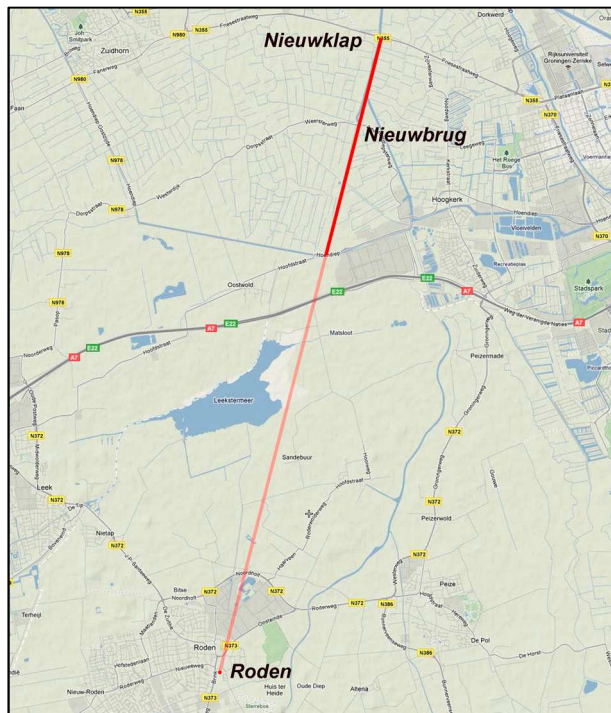
Op dit plaatje is de bewuste strook met een roodachtig kleurtje aangegeven. De twee rode lijnen zijn geraaid op de kerk in Zuidhorn. De meest zuidelijke van de twee bepaalde de oriëntatie van de Hoogemeedstermandetocht die we eerder zagen.²²

Dan de tweede vraag die ik stelde met betrekking tot de afleiding van de Hunsinge naar de Kliefslotgeul: hoe komt men aan de oriëntatie van dit oer-Aduarderdiep? Voor zover we kunnen zien sluit het zuidelijke einde van de sloot niet zonder meer aan bij een oude kronkel van de Hunsinge.

Doordat de situatie met betrekking tot het landschap, bezitsverhoudingen, invloedssferen e.d. in de loop der eeuwen ingrijpend is veranderd en schriftelijke bronnen onbreken, mogen we er niet op rekenen dat we de overwegingen achter de oriëntatie van deze watergang zouden kunnen reconstrueren. Je zou er daarom ook gewoon aan voorbij kunnen gaan, ware het niet dat de richting van een watergang als deze misschien iets zegt over het

²² Zie p. 52.

doel wat men ermee heeft willen dienen, over de personen die hier aan het werk zijn geweest en over de vraag wanneer dat kan zijn gebeurd.

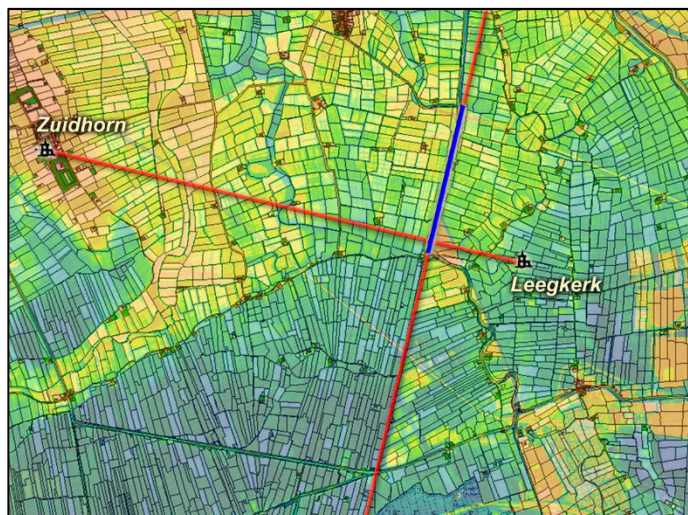

Oriëntatie op Roden?

Omdat iets beter is dan niets, wijs ik op een merkwaardig fenomeen: wanneer we de lijn tussen het noordelijke uiteinde van de sloot (het punt waar ze aansluit op de Kliefslootgeul, nu Nieuwklap) en het zuidelijke einde (Nieuwbrug) naar het zuiden doortrekken, blijkt ook de Zuidwending op die lijn te liggen. En wanneer we de lijn nog verder doortrekken gaat hij precies door de kerk van Roden!

Is dit toeval of heeft men zich werkelijk op die kerk georiënteerd? Men zegt wel dat toeval niet bestaat. Maar hoe zit het in dit concrete geval?

Indien de lijn doelbewust op de kerk van Roden is georiënteerd, moet men daarvoor wel echt zijn best hebben gedaan. De afstand tussen Nieuwklap en Roden is zo groot, dat een object in Roden – rekening houdend met een bodemhoogte te Roden van 3,5 m +NAP – minstens 6,9 m hoog moet zijn, wil zijn top het niveau van de zichtbare horizon halen. Om echt zichtbaar te zijn moet het dus nog heel wat hoger zijn geweest. Daarbij komt nog dat het gezichtsveld natuurlijk niet helemaal vrij is geweest. Ook al bevond zich in de tussenruimte slechts laag geboomte en struikgewas, dan nog zullen deze het zicht op bomen en gebouwen over zo'n grote afstand hebben belemmerd. Anderzijds: als men werkelijk van plan is geweest om deze lijn vanaf het einde van de Kliefslootgeul op Roden te zetten, kan men ook wel een truc hebben bedacht om deze opzet te realiseren. Het aanleggen van een flink rokend vuur is voldoende om oriëntatie over een grote afstand mogelijk te maken.

Constructie van het Aduarderdiep

Maar er is nog een andere verklaring denkbaar voor de oriëntatie van de sloot waarlangs het water van de Hunsinge in de richting van de Kliefslootgeul is afgeleid. Deze tweede verklaring ligt wat mij betreft meer voor de hand dan een die het moet hebben van rooksignalen vanuit Roden.

Wanneer we een lijn trekken tussen de kerken van Zuidhorn en Leegkerk blijkt deze haaks te staan op het 'oer-Aduarderdiep' tussen Nieuwklap en Nieuwbrug. Zou deze watergang zijn geconstrueerd door een loodlijn te zetten op de lijn Leegkerk-Zuidhorn? De afstand tussen beide gebouwen bedraagt 5,7 km. Dat betekent dat deze in het open land over en weer zichtbaar zijn geweest.

Bij de landinrichting zijn constructies met behulp van loodlijnen niet ongewoon. Als ik mij niet vergis heeft men op deze manier ook de grens tussen het Gorecht en Fivelgo (tussen Noorddijk en Garmerwolde) bepaald, en kan hetzelfde gezegd worden over de oriëntatie van het Boterdiep (zowel het stuk tussen Bedum en Onderdendam als dat tussen Bedum en Plattenburg), over de constructie van de Oude Ae tussen Ubbega en de Wolddijk en over die van het Hoendiep ten westen van Zuidhorn. Er zijn nog meer voorbeelden van dit soort constructies. Ik hoop dit thema elders nog eens te kunnen bespreken.²³

De huidige kerk van Zuidhorn is de opvolger van een tufstenen zaalkerk uit de twaalfde eeuw. Of deze misschien ook een houten voorganger heeft gehad is mij niet bekend. Wanneer de hoogte van Zuidhorn-Noordhorn ook vóór de twaalfde eeuw bewoond is geweest – en dat ligt voor de hand – dan mogen we gevoeglijk aannemen dat op dezelfde plaats een oudere vroegere kerk heeft gestaan.

²³ Zie alvast <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/raadsels-rond-bedum> en <http://www.groningerarchieven.nl/historie/mengelwerk/beijum-van-grensgeval-tot-bloemkoolwijk>

De kerk van Zuidhorn

Het huidige kerkje van Leegkerk dateert uit de zestiende eeuw en staat op de fundamenteën van een voorganger waarvan men vermoedt dat hij uit de dertiende eeuw dateert. Ook hier is mij niets bekend van een eventuele voorganger, maar mag een oudere kerk worden verondersteld.

De kerk van Leegkerk

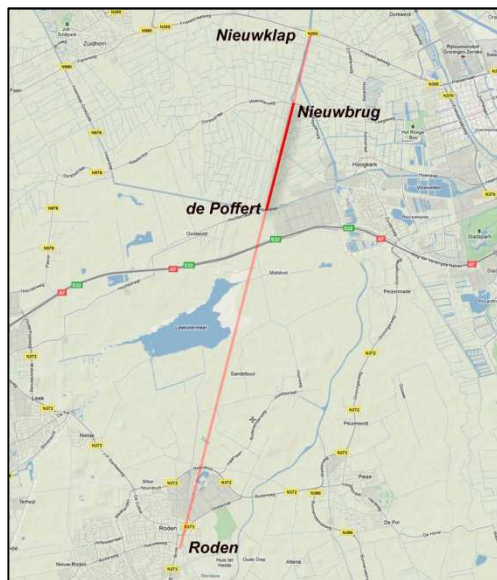
Overigens is de constructie van het 'oer-Aduarderdiep' niet afhankelijk van het al dan niet bestaan van een kerk in Leegkerk. Ook het stuk Leegeweg tussen de Noodweg en Leegkerk is op Zuidhorn georiënteerd.

Als het 'oer-Aduarderdiep' inderdaad geconstrueerd is als een loodlijn op de lijn Zuidhorn-Leegkerk, zou dat betekenen dat de eerder genoemde oriëntatie op Roden gewoon toeval is. Wie vast wil houden aan het idee dat toeval niet bestaat, moet dan aannemen dat de locaties van de kerken in Zuidhorn, Leegkerk en Roden iets met elkaar te maken hebben. Dat gaat mij veel te ver.

Een echt geloofwaardige reconstructie van de gang van zaken bij de indeling van dit ontginningsgebied is vooralsnog onmogelijk, maar er lijkt wel samenhang te zijn tussen de verschillende elementen daarin. De vraag is alleen wat voor samenhang dat dan is.

We kunnen niet uitsluiten dat we in dit geval te maken hebben met verschillende fasen in de ontwikkeling van het land en dat men op verschillende tijdstippen op verschillende manieren te werk is gegaan. Zoals eerder opgemerkt ligt de *Zuidwending* tussen Nieuwbrug en de Poffert op dezelfde lijn als het stuk Aduarderdiep tussen Nieuwklap en Nieuwbrug. Zou men bij de aanleg van deze watergang/kering gewoon die lijn hebben doorgetrokken of heeft men hierbij wél gebruik gemaakt van de mogelijkheid om zich op Roden te oriënteren? Het zou dan toch weer gewoon toeval zijn dat beide stukken precies in elkaars verlengde liggen.

Als ik het goed zie hangt de aanleg van de Zuidwending samen met de ontginning van Lagemeeden, en niet met de ontginning van het zuidwestelijke deel van Lieuwerderwolde. Dit in weerwil van het feit dat de ten oosten van de Zuidwending gelegen polder de naam 'de Zuidwending' draagt en de poldermolen 'Zuidwendinger' water vanuit die polder uitslaat op de Zuidwending). De oriëntatie van de Zuidwending past immers bij de verkaveling van Lagemeeden en niet bij die van de polder die naar deze watergang is genoemd.

Is de Zuidwending op Roden georiënteerd?

De situering van de Zuidwending maakt duidelijk wat de oorspronkelijke functie van deze watergang is geweest: hij was de westelijke parallelsloot langs een dijkje (in het Oudfries 'sidewendene') dat moest voorkomen dat water vanuit de Hunsinge de aan bodemdaling onderhevige landerijen van Lagemeeden kon binnendringen. In dit klei-op-veen gebied zijn

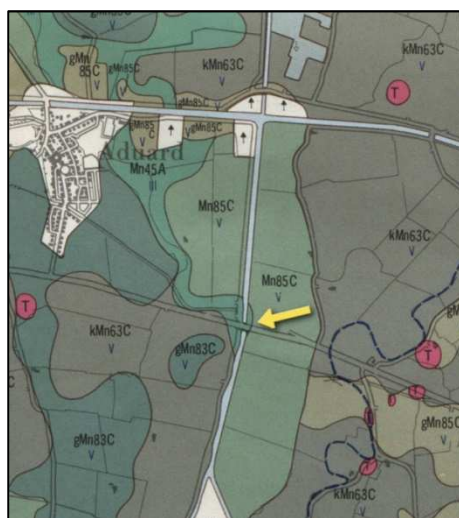
bewoningssporen gevonden uit de vroege middeleeuwen.²⁴ Het vroeg-middeleeuwse landgebruik heeft ongetwijfeld geleid tot het dalen van de veenbodem, zodat overstromingen er een laag klei konden achterlaten (een zogenaamd ‘verjongingsdek’) en er een tweede ontginningsfase nodig was. Ook daarna heeft de bodemdaling zich voortgezet. De oorspronkelijke parallelsloot kon daardoor niet langer onderdeel blijven van de Lagemeedster waterhuishouding en moest aan de westzijde worden bekaad.

Sint Catharinakerk te Roden

De kerk te Roden wordt in 1139 voor het eerst in een oude tekst genoemd, dat wil zeggen: een halve eeuw vóór de stichting van het klooster Aduard.

De verkaveling van het ten zuidwesten van Hoogkerk en het vroeger aan de Drentse kant van de provinciegrens gelegen gebied van Hoogheem dateert van rond 1100. Dit gebied is nog niet zo lang geleden verdwenen onder het bedrijventerrein Westpoort, tussen de A7 en het Hoendiep.

Bodemkaart van de omgeving van Aduard en Leegkerk
Het gele pijltje wijst naar het uiteinde van de Kliefslootgeul.

²⁴ Paul Panjkovic, ‘Wonen op veen in de Lagemeeden’, in: *Historisch Jaarboek Groningen* 2014, 134-136.

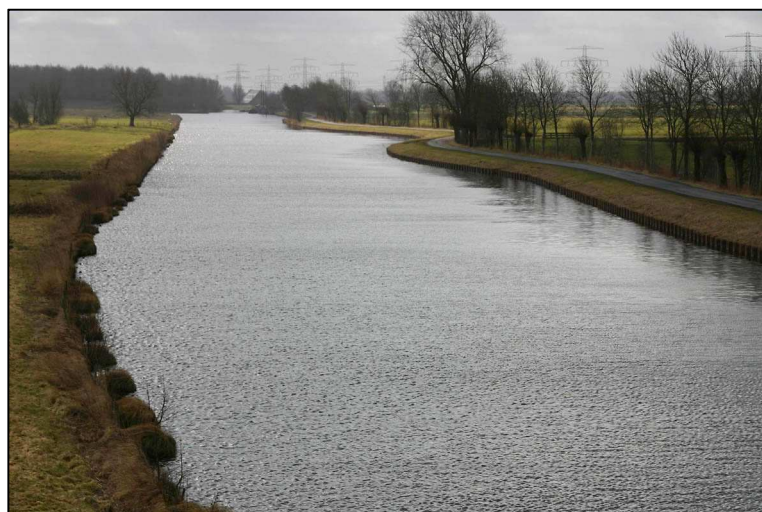
De Kliefslootgeul heeft tot aan het huidige Nieuwklap een duidelijk spoor nagelaten door een tong van kalkrijke zware klei te deponeren in een gebied dat uit kalkarme knippige of zavelachtige klei bestaat.

Vage kronkels in het Aduarderdiep tussen Nieuwklap en Nieuwbrug

Het 'oer-Aduarderdiep' heeft een tijdlang – tot het moment waarop de Kliefslootgeul door middel van de 'Nienhuisdam' bij Arbere werd afgesloten (waarover later meer) – in open verbinding gestaan met de zee. In die periode hadden eb en vloed dus vrij spel. De lichte kronkels in de watergang zijn het resultaat van de getijdebewegingen.

Sporen van deze kronkels zijn tegenwoordig alleen nog aan de westzijde van het Aduarderdiep zichtbaar. Dat komt doordat het Aduarderdiep halverwege de twintigste eeuw is hergraven en verbreed.

Aduarderdiep tussen Nieuwklap en Nieuwbrug

De foto is vanaf Nieuwklap in zuidelijke richting genomen.

Halverwege de twintigste eeuw is het kanaal drastisch verbreed en zijn de lichte kronkels weggewerkt die het diep eerder vertoonde. Aan de oostzijde (links) is de oever helemaal recht getrokken, maar aan de westkant zijn de sporen van de oude kronkels nog te zien.

Zoals ik al eerder aangaf is er misschien verband tussen het graven van deze watergang – en de afleiding van de Hunsinge naar de Kliefslootgeul – enerzijds en anderzijds de aanleg van een dijk die het proces van opslibbing in het gebied van Lieuwerderwolde en Dorkwerd heeft doen ophouden.

Hoogteverschillen langs de Zijlvesterweg (AHN 2)

De twee pijltjes op het plaatje geven de kijkrichting aan van de volgende foto's.

We kijken daarvoor naar de hoogtekkaart van het gebied tussen Aduard, Hoogkerk en Groningen. Linksonder zien we het lage land van Lagemeeden. Deze laten we nu buiten beschouwing. Het gaat ons nu om het verschil in hoogte tussen het gebied linksboven en dat in de rechterhelft van het plaatje. Hier liggen nu de Groninger stadswijken Gravenburg, Reitdiep en De Held, die zich aftekenen als oranje vlekken in het blauw. Op dit kaartje is de Zijlvesterweg gemarkeerd met een rode lijn: zo is te zien dat de scheiding tussen hoog en laag langs die weg loopt. De verschillen zijn overigens niet groot: ze variëren van ongeveer 1 meter tot enkele centimeters. Toch is het beeld opmerkelijk.

Jan Meijering en Henny Groenendijk verklaren dit hoogteverschil door inklinking van de bodem ten zuiden van de Zijlvesterweg.²⁵ Ik mis de bevoegdheid van deze deskundigen, maar waag het toch om in dit verband te verwijzen naar enkele andere gevallen waarin we dergelijke hoogteverschillen zagen en waar deze niet het gevolg zijn van zgn. 'differentiële inklinking', maar van verschillen in opslibbing. Ik doel op de hoogteverschillen in de Koningslaagte ten noorden van Groningen en die ten zuidwesten van Winsum. Daar waar een dijk is gelegd, is aan de buitenkant van de dijk het opslibbingsproces gewoon

²⁵ Zie Jan Meijering en Henny Groenendijk, 'Bodem en landschap', in: W. Friso en K. Holstein (red.), *Steentil bij Aduard* (Groningen 2010) 9-16, in het bijzonder 15.

doorgegaan, terwijl aan de binnenzijde het destijds bestaande bodemniveau is 'geconserveerd' en dus laag gebleven. Zou iets dergelijks ook hier het geval kunnen zijn?

Brandlaagjes tussen Zijlvesterweg en Aduarderdiep

Bij de aanleg van een nieuw fietspad ('een fietssnelweg') aan de zuidzijde van de N355 is in 2012 ook de bermsloot verlegd. Hierdoor werd een band van donker gekleurde laagjes zichtbaar. Deze laagjes zijn ontstaan doordat aan het einde van de winter de dorre grassen en planten doelbewust in brand werden gestoken. Men deed dit om de bodem te verrijken en de verjonging van de vegetatie te bevorderen. Hierdoor bood de lage kwelder in het voorjaar een fris gewas dat geschikt was voor het voeden van vee. In elk geval lijkt het regelmatig afbranden van de kweldervegetatie gedurende de IJzertijd (800 v. Chr. tot 0) tot in de laat-Romeinse periode een algemene praktijk te zijn geweest. Bovenop de band met brandlaagjes ligt een kleipakket van uiteenlopende dikte.²⁶

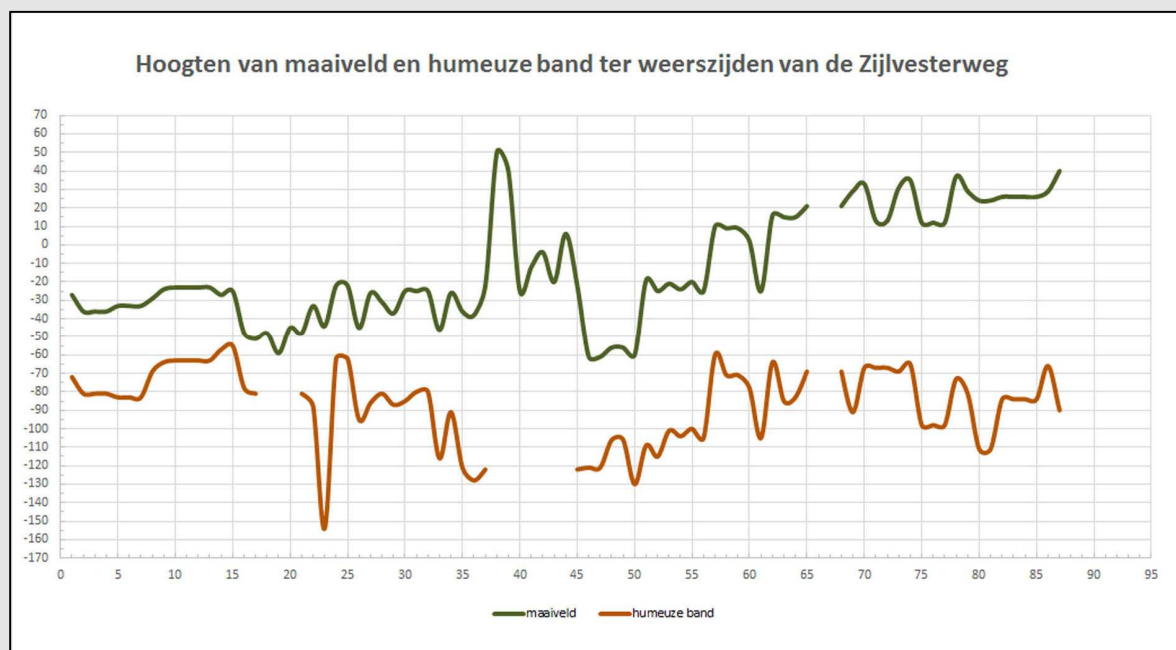

Brandlaagjes ten noorden van Gravenburg

²⁶ R.P. Exaltus en G.L.G.A. Kortekaas, 'Prehistorische branden op Groningse kwelders', *PaleoAktueel* 19 (2008) 115-124.

Dezelfde brandlaagjes waren ook ten oosten van de Zijlvesterweg te zien. Het lijkt er echter op dat het kleipakket boven het jongste donkere laagje hier aanzienlijk dunner is dan ten westen van de Zijlvesterweg het geval is. Zou dat komen doordat het opslibbingsproces daar gedurende langere tijd is doorgegaan dan hier? Zou de Zijlvesterweg – we kunnen in dit verband beter spreken over de Zijlvesterdijk – zijn aangelegd toen de zee in de twaalfde eeuw actiever werd en via de Kliefslotgeul en de monding van de Hunsinge bij Wierum het lage land van Lieuwerderwolde binnenkwam?²⁷ De landgebruikers van dit gebied hadden twee mogelijkheden: ze konden vertrekken of een poging doen om met behulp van een dijk overstromingen te voorkomen. Ik vermoed dat ze voor het laatste hebben gekozen en de bestaande wierden met elkaar hebben verbonden. Zo zou de Zijlvesterdijk kunnen zijn ontstaan.

Mijn waarneming is van een afstandje gedaan en mijn suggestie ter verklaring ervan is die van een geïnteresseerde leek. Het wachten is dus op het oordeel van meer gequalificeerde deskundigen. Maar als dat wachten te lang duurt en er cijfers beschikbaar zijn waarmee te rekenen valt, is het ook voor een amateur mogelijk een poging te doen om de terloopse waarneming te controleren.

Boringen langs de N355 (2008); links oost, rechts west

In 2008 is, voorafgaand aan de werkzaamheden ten behoeve van de 'fietssnelweg' langs de N355, een booronderzoek uitgevoerd tussen het Reitdiepplein in Groningen en de oostelijke rotonde bij Zuidhorn.

²⁷ Vgl. Gert Kortekaas, 'Graven in Lieuwerderwolde' in *Hervonden Stad* 1 (1996) 51-62, dezelfde, 'Archeologie in 1999' in: *Hervonden Stad* 5 (2000) 4-24, aldaar 17, en L.A.H. de Smet, *De bodem van Groningen* (Wageningen 1965) Stiboka; toelichting bij blad 1 van de bodemkaart van Nederland schaal 1:200.000, 11.

Afgebeeld is een grafische weergave van een door mijzelf bewerkt uittreksel uit de gepubliceerde boorstaten,²⁸ gecombineerd met – min of meer – corresponderende maaiveldhoogten, ontleend aan de AHN-viewer. Weergegeven zijn slechts boringen tussen GPS 53.238126, 6.510901 in het oosten (tegenover Autobedrijf Van der Veen; links op de grafiek) en GPS 53.247578, 6.467290 ten westen van het Aduarderdiep (rechts op de grafiek). Tussen beide punten is in de ondergrond de donkere band van humeuze laagjes aangetroffen die als brandlaagjes zijn geïdentificeerd. Verder naar het westen ontbreekt deze band.

Er zijn een paar plaatsen waar geen brandlaagjes zijn aangetroffen en langs enkele stukken van het traject zijn geen boringen verricht. Daar waar geen brandlaagjes zijn aangetroffen, heb ik de cijfers van de naburige boringen ingevuld, de ‘overgeslagen’ trajectdelen heb ik gewoon weggelaten.

Wat we na deze – voor echte vaklieden ontoelaatbare – bewerking zien is dat de groene lijn (het huidige maaiveld) van oost (links) naar west (rechts) oploopt.

De laagte in het midden van de grafiek bevindt zich even ten westen van de vrijwel hoepelronde Hunsingekronkel tussen de Zijlvesterweg en de Gaaikemadijk die ik in gedachten ‘Gaaikemarotonde’ heb gedoopt. Op een oude kaart staat op deze plaats de voormalige Gaaikemaborg (*‘olim Gaikinga’*) getekend,²⁹ maar helemaal correct is dat niet. De borg stond in werkelijkheid een kilometer ten noorden van deze ‘hoepel’.

De op de grafiek zichtbare laagte is de voormalige bedding van de Hunsinge (benedenloop van het Peizerdiep). De ‘bulten’ links daarvan bevinden zich ter hoogte van de kruising van de Friesestraatweg met de Zijlvesterweg, met een tankstation en chinees-indisch restaurant.

De okerkleurige lijn daaronder geeft het hoogteverloop aan van de bovenzijde van de humeuze laag, een uit brandlaagjes bestaande band. Een opvallende ‘zonk’ daarin zien we bij punt 23 (aan de linkerkant van de grafiek): hier hebben we waarschijnlijk te maken met een prehistorische sloot. Afgezien van wat kleinere fluctuaties die zullen samenhangen met het micro-reliëf uit de brandlaagjes-periode, zien we dat de humeuze band zo’n beetje op hetzelfde niveau ligt, tussen -75 en -125 cm NAP. Dit min of meer gelijkblijvend niveau wijkt af van de duidelijk oplopende lijn van het maaiveld. Met andere woorden: het kleipakket bovenop de humeuze laagjes is ten oosten van de Gaaikemadijk echt dunner dan ten westen ervan.

Je kunt natuurlijk de dikte van dit pakket in een aparte grafiek weergeven. Die laat ik hieronder zien.

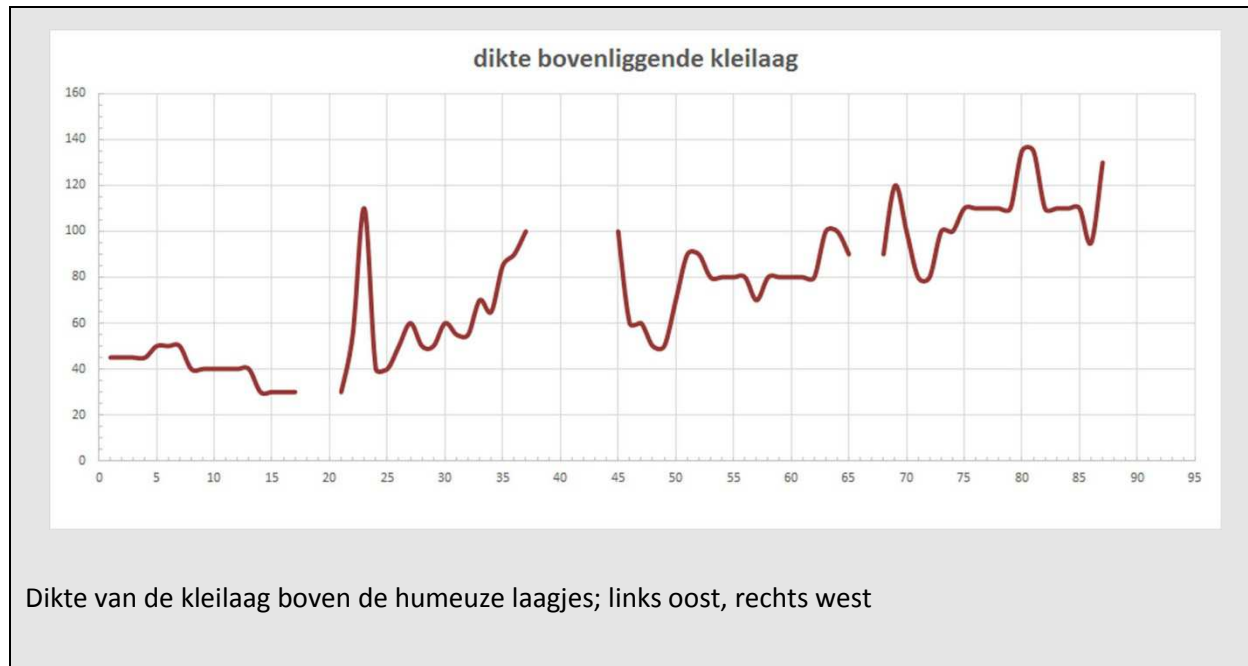
De piek aan de linkerzijde is de vulling van een prehistorische sloot. De onderbreking links van het midden correspondeert met de locatie van een tankstation en restaurant bij de kruising van de Friesestraatweg met de Zijlvesterweg. De ‘zonk’ in het midden is de laagte ten westen daarvan (de bedding van de Hunsinge).

Het plaatje laat zien dat de laag ten westen van de Gaaikemadijk/Zijlvesterweg aanzienlijk dikker is dan ten oosten daarvan. Het verschil bedraagt gemiddeld zo’n 40 cm.

Het boorrapport bevestigt dus wat ik vanaf het nieuwe fietspad langs de Friesestraatweg meende gezien te hebben, maar een deskundige explicatie van het verschijnsel ontbreekt nog.

²⁸ H. Buitenhuis, *Een archeologisch bureau-onderzoek en inventariserend veldonderzoek door middel van grondboringen aan de zuidkant van de rijksweg N355 tussen Groningen en Zuidhorn (Gr.)* ARC-Rapporten 2008-78 (Groningen, 19 juni 2008)

²⁹ GrA T817-1053.

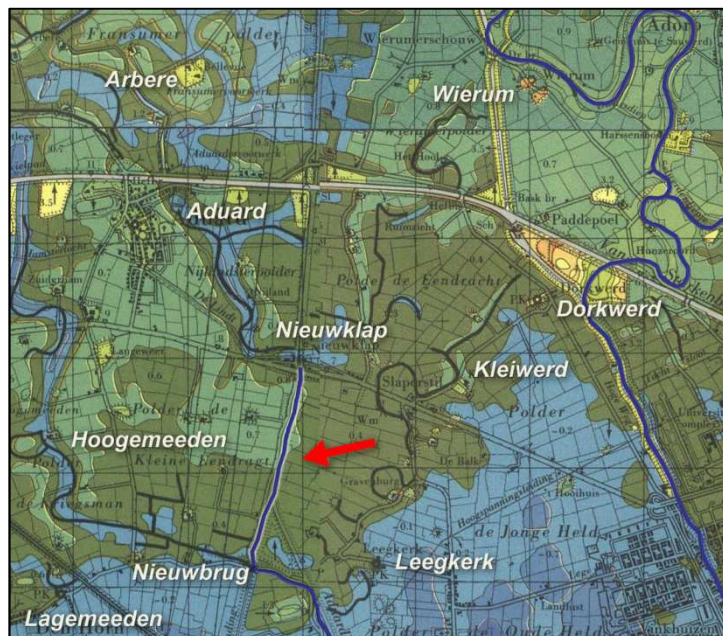

Gaaikemadijk en Zijlvesteweg

1. Zijlvesteweg
2. Gaaikemadijk
3. Kleiwerd
4. rug bij Dorkwerd

Al eerder heb ik erop gewezen dat de Zijlvesteweg/Gaaikemadijk (1 en 2) enkele oude kronkels van de Hunsinge afsnijdt en dat dit doet vermoeden dat deze kronkels ten tijde van de aanleg van de dijk al geen Drents water meer afvoerden. Anders gezegd: de afleiding van de Hunsinge naar de Kliefslotgeul via het 'oer-Aduarderdiep' moet zijn voorafgegaan aan de aanleg van de Gaaikemadijk. Dit alles zou gebeurd kunnen zijn lang voordat het klooster te Aduard werd gesticht (1192).

Tussen Kleiwerd (3) en Dorkwerd loopt de Zijlvesterweg niet over een dijk. Op dit plaatje laat ik de eerder besproken hoge rug ten westen van Dorkwerd (4) een onderdeel zijn van een dijk. Dit doet niets af aan de mogelijkheid dat de watergang ten zuiden ervan gediend kan hebben ter afleiding van het water van de Hunsinge en als een verbinderoute tussen Aduard en de (benedenloop van de) Hunze.

De Hunsinge afgeleid naar de Kleifslootgeul

De afleiding van de Hunsinge door het graven van een watergang tussen Nieuwbrug en Nieuwklap lijkt wel wat op hetgeen de Groningers ten noordwesten van de stad hebben gedaan. Ook daar werd een rivier (de Drentse A) door een nieuw gegraven bedding (het Reitdiep) geleid die onderdeel was van de verkavelingsstructuur die ten tijde van de aanpak van het Reitland tot stand is gekomen. Door het bovenwater sneller af te leiden kon men de aangrenzende lage landen gemakkelijker ontwateren.

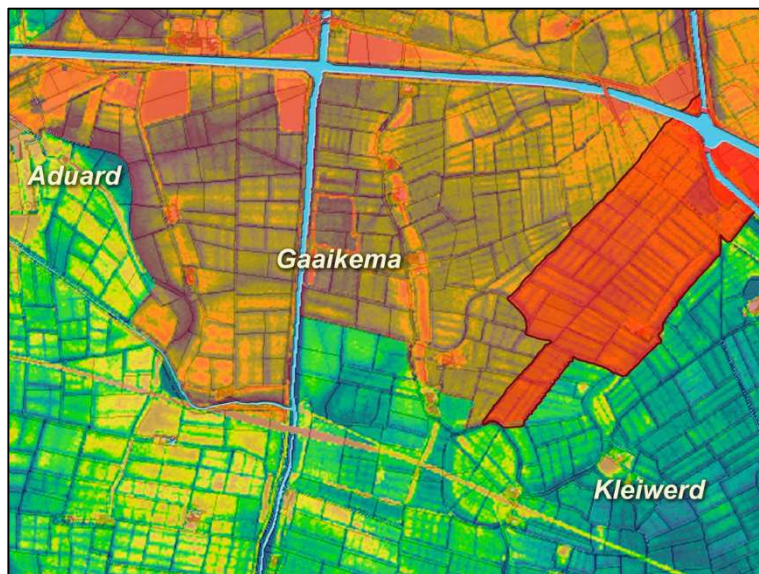
Bij de inrichting van het land tussen Aduard en Dorkwerd is men vermoedelijk uitgegaan van enkele wierden op de oeverwal van de Hunsinge. Door dijkjes aan te leggen verbond men deze met elkaar, zodat een langgerekte hoogte ontstond: de Gaaikemadijk.

De Gaaikemadijk (bij de pijl) is geen gewone dijk

Op de AHN is te zien dat de Gaaikemadijk geen gewone dijk is. Hij lijkt meer op een inversierug of een serie losse hoogten die door middel van dijkjes met elkaar zijn verbonden. Tegelijk laat de hoogtekaart zien dat de hoogte op verschillende plaatsen wordt doorbroken door laagten.

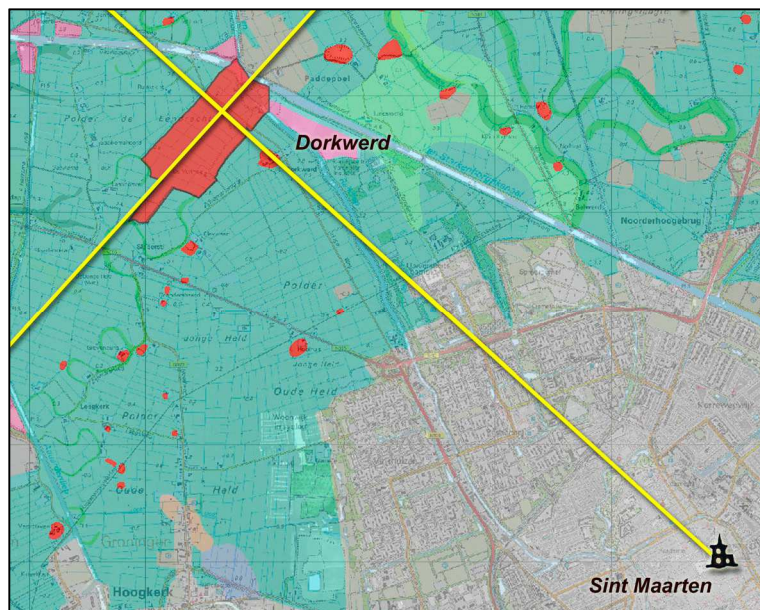
Ten noordoosten van Nieuwklap, tussen het einde van de Kliefslootgeul en de vrijwel cirkelronde meander van de Hunsinge aan de Zijlvestersweg, bevindt (sinds kort: bevond!) zich een opvallende laagte die zich aan de oostzijde in twee takken splitst. Het lijkt hier te gaan om uitlopers van de Kliefslootgeul. Deze kreen of prielen kunnen hebben gefunctioneerd als 'overlopen' waarlangs het water van de Hunsinge bij groot aanbod vanaf het Drentse bovenland zijn weg vond naar de Kliefslootgeul. Nadat de Hunsinge bij Leegkerk was afgeleid gebeurde dat uiteraard niet meer. Deze kreen restte alleen nog een lokale functie: afvoer van het water uit het gebied ten westen van de Gaaikemadijk.

Kavelpatronen in het kerspel Wierum

Tussen de Gaaikemadijk en Dorkwerd valt een langgerekte strook op door zijn regelmatige en van de omgeving afwijkende verkaveling. Het gebied van het kerspel Wierum (op het bovenstaande kaartje met een transparante rode kleur aangegeven) strekt zich in het westen uit tot aan Aduard, in het zuiden tot de wierde van Dorkwerd. Door de omlegging van de Hunsinge en de aanleg van dijken kon het zuidelijke deel van het kerspel Wierum worden verkaveld en in gebruik genomen. Daarbij is men min of meer planmatig tewerk gegaan. Daarop wijst de regelmatige indeling van een blok ten noordwesten en westen van Dorkwerd. Dit gebied is op dit plaatje wat roder dan de rest van het kerspelgebied van Wierum.

De constructie van dit blok lijkt te zijn afgeleid van een lijn die vanaf Dorkwerd op de Sint Maartenskerk te Groningen is geraaid. Of zou dit ook weer gewoon toeval zijn?

De constructie van een ontginningsblok bij Dorkwerd

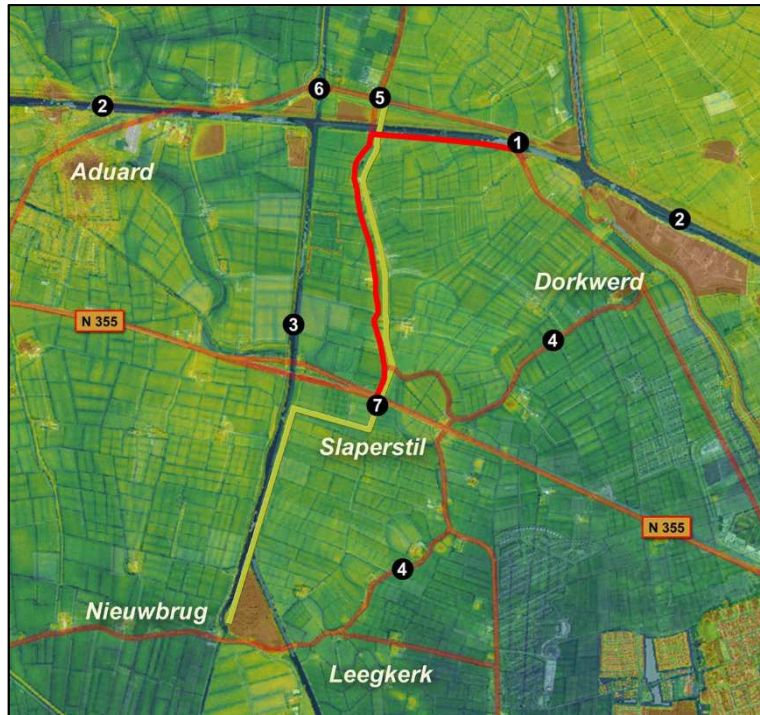
Het zou natuurlijk te ver voeren om in dit verband verder te speculeren over de occupatiegeschiedenis van dit gebied, maar het is wel de moeite waard om erop te wijzen dat we hier dezelfde constructiewijze zien als zojuist in het geval van de afleiding van de Hunsinge tussen Nieuwbrug en Nieuwklap. Ook daar zagen we dat men de richting kan hebben bepaald door een loodlijn te zetten op een lijn die op herkenbare punten was geraaid. Zoals gezegd is het een werkwijze die we ook elders in de ontginningsgebieden rond Groningen tegenkomen. Uitzonderlijk is ze dus niet, opmerkelijk wel.

Een 'winkelhaak' tussen Nieuwklap en Slaperstil

Aan de zuidzijde van de onregelmatig gevormde Gaaikemadijk bevindt (bevond) zich een dijk met een opvallend winkelhaak-vormig tracé. Deze 'winkelhaak' is op het bovenstaande kaartje rood gemarkeerd. De strakke vorm ervan doet vermoeden dat hij van jongere datum is dan de Gaaikemadijk zelf. Hij zal pas zijn aangelegd toen de Kliefslootgeul bij Arbere was afgedamd en ook de aanstonds te bespreken verbinding tussen Aduard en de Paddepoel in onbruik was geraakt. Misschien dateert hij zelfs pas uit de tijd toen het Aduarderdiep naar het noorden werd doorgetrokken (c. 1400).

Kloppenburger daarentegen veronderstelde dat deze ‘winkelhaak’ deel heeft uitgemaakt van de oude bedijking van Middag en dat er een sluis heeft gelegen op de plek waar de dijk het Aduarderdiep kruiste. Hij dateert haar – zonder duidelijke motivering – op c. 1275.³⁰

Gaaiemadijk

1. Dorkwerderbrug
2. Van Starkenborghkanaal
3. Aduarderdiep
4. Zijlvestersweg
5. Driesprong E.H. Woltersweg
6. Aduardersteentil
7. Korrelshoogte
8. Friesestraatweg

De rode lijn markeert de weg die nu Gaaiemadijk heet, de geelgroene lijn is de 19^e-eeuwse Gaaiemadijk.

In het voorgaande heb ik de naam Gaaiemadijk gebruikt ter aanduiding van de langgerekte hoogte die vanaf Slaperstil noordwaarts loopt. Tegenwoordig is het de naam van de weg tussen Slaperstil en de Dorkwerderbrug (op het kaartje aangeduid met een felrode kleur). Het zal duidelijk zijn dat deze naam eigenlijk alleen past bij het stuk tussen Slaperstil en het Van Starkenborghkanaal. Het wegvak langs de zuidzijde van het kanaal dateert uit de jaren dertig van de vorige eeuw.

In het begin van de negentiende eeuw werd echter het hele gebied tussen het zuidelijke deel van de Zijlvestersweg, Nieuwbrug, het Aduarderdiep en Slaperstil ‘Gaaiemadijk’ genoemd.

De door Nicolaas Westendorp aangevulde tweede editie van Kremers *Beknopte beschrijving der provincie Groningen* van 1839 levert de verklaring voor deze naamgeving.³¹ We lezen daar dat de Gaaiemadijk (op het kaartje aangegeven met een geelgroene lijn) begint bij de ‘kruisweg’ en vandaar naar het zuiden loopt. Met de kruisweg bedoelde Westendorp – want die is hier aan het woord – het voormalige kruispunt ten oosten van de Aduardersteentil (op het kaartje aangegeven met nr. 5). Tegenwoordig bevindt zich hier de driesprong waar de Oostumerweg vanuit het noorden op de Evert Harm Woltersweg uitkomt.³² De Gaaiemadijk

³⁰ D. Kloppenburg, ‘De waterstaatkundige ontwikkeling van het Westerkwartier’, 434-435 en 453. Kloppenburgs exposé is moeilijk te volgen, mede doordat de verwijzingen daarin niet altijd corresponderen met de bijbehorende kaartjes.

³¹ Hs. Kremer, *Beknopte aardrijks- en geschiedkundige beschrijving der Provincie Groningen* (Groningen 1839²) 153.

³² GPS 53.260971,6.488487.

– aldus Westendorp – loopt dan door tot de ‘Korrelshoogte’ (een boerderij ten westen van Slaperstil die van de moderne kaart verdwenen is, maar nog wel op de oude ‘chromo-topografische kaart’ staat³³) en maakt dan een ongeveer haakse bocht in westelijke richting. Anders gezegd: de ‘jongere dijk’ die ik zojuist ‘winkelhaak’ heb genoemd werd geacht een deel te zijn van de Gaaikemadijk. Verder, aldus nog weer Westendorp, loopt de dijk zuidwaarts langs het Aduarderdiep door tot aan Nieuwbrug.

Een laagje sneeuw maakt de ‘winkelhaak’ zichtbaar

Doorgaans is de ‘winkelhaak’ niet of nauwelijks te zien. In februari 2013 lag er aan de noordkant van oneffenheden een laagje sneeuw waardoor het haaks op het Aduarderdiep staande stukje dijk zichtbaar werd.

Het noordelijke stuk van de ‘winkelhaak’ is onlangs (in 2011-2012) verdwenen, toen het land rondom de Elisadahoeve en de poldermolen ‘De Jonge Held’ is geëgaliseerd.

In hoofdstuk 5.1 (‘Sporen’) zagen we dat er – in het bijzonder bij Dorkwerd – sporen zijn die aanleiding geven voor de veronderstelling dat er in de dertiende eeuw een verbinding is geweest tussen de Hunsinge en de gezamenlijke benedenloop van Hunze en A in de Paddepoel. Waartoe kan zo’n verbinding hebben gediend?

Het volgende plaatje laat zien dat via deze watergang Hunsinge-water naar de benedenloop van de Hunze kan zijn afgevoerd en dat hij onderdeel kan zijn geweest van een vaarroute tussen Aduard en de Paddepoel.

³³ GPS 53.243884,6.488745.

Een kanaal tussen
Aduard en de
Paddepoel?

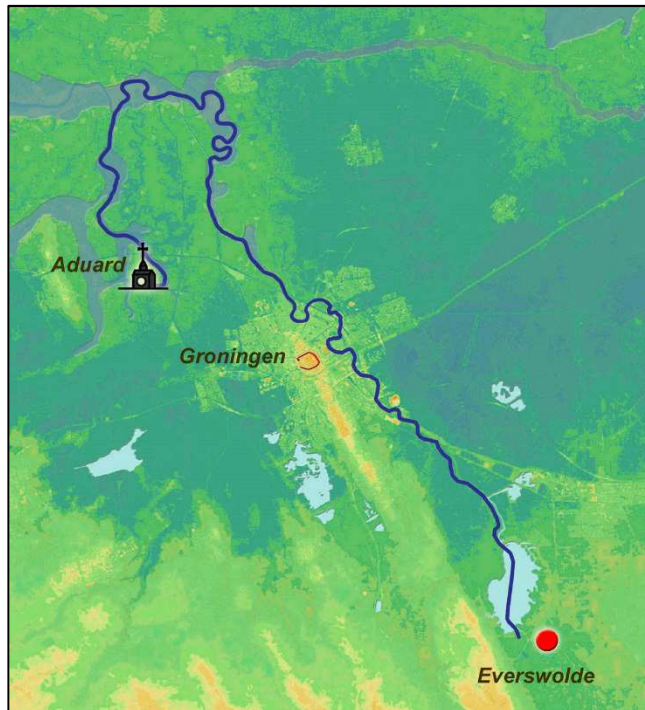
Zoals we eerder hebben gezien,³⁴ zijn er schriftelijke bronnen waaruit blijkt dat Aduard halverwege de dertiende eeuw volop bezig was met het afgraven van turf aan de oostzijde van de Hunze in de marke van Zuidlaren (Everswolde). We hebben dit thema besproken toen we de oorkonde van 1285 lazen, waarin een conflict tussen Aduard en Drenterwolde werd beslecht.

De bouw van de kloosterkerk van Aduard wordt ook halverwege de dertiende eeuw gedateerd. Ze was in 1263 – na een bouwtijd van 23 jaar – zover voltooid, dat ze aan Sint Bernardus kon worden toegewijd en dat ook het hoofdaltaar en vijf bij-altaren konden worden geconsacreerd.³⁵ Bij de bouw van de kerk zijn grote massa's bakstenen gebruikt. De daarvoor benodigde klei was in de directe omgeving van Aduard voorhanden, maar de turf moest over water vanuit Everswolde worden aangevoerd. Een oorkonde van 1250 maakt expliciet melding van het vervoer van turf 'door het bisdom Utrecht'. Daarmee kan in het bijzonder Drenterwolde zijn bedoeld.

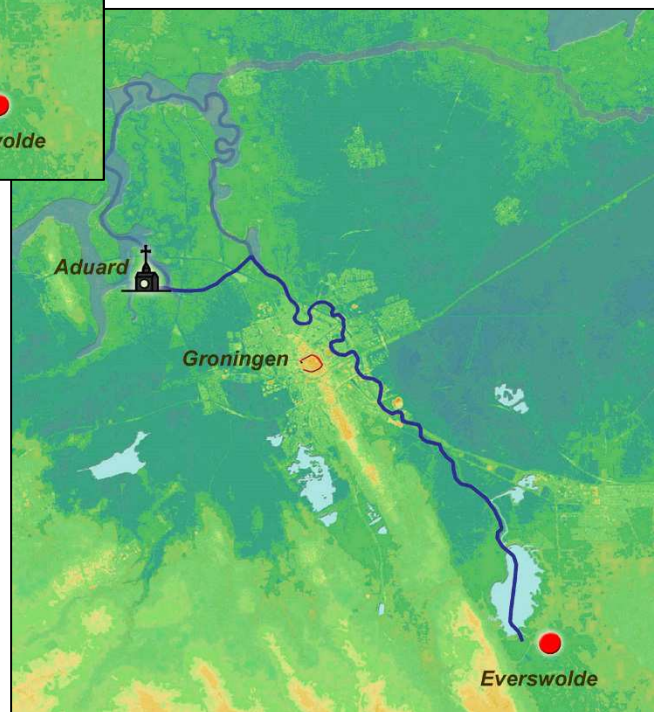
Maar langs welke waterwegen kan de turf vanuit Everswolde naar Aduard zijn gebracht? De route over natuurlijke waterwegen is erg lang en omslachtig. Je moet via de Hunze stroomafwaarts tot voorbij Ezingen en dan via de Kliefslotgeul stroomopwaarts naar het zuiden.

³⁴ G&DW 2, *Aduard, Drenterwolde en de Hunze*, hoofdstuk 2.2, 'De politieke en geografische achtergrond'.

³⁵ Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De Abtenkroniek van Aduard*, *Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) 268.

De vaarweg tussen Everswolde en Aduard

Een kortere vaarweg tussen Paddepoel en Aduard?

In de Paddepoel (ten noorden van de pleistocene hoogte van de Hondsrug en net buiten het Utrechtse gebied) hadden de monniken – vanuit Everswolde gerekend – de eerste mogelijkheid om de grote omweg over Ezinge af te snijden. Het kanaal tussen Paddepoel en de Kliefslootgeul is zelfs de kortst mogelijke verbinding tussen de Hunze en Aduard.

Het zal wel niemand zijn ontgaan wat voor geweldige ontdekking we hier *en passant* hebben gedaan: eindelijk is er een goede verklaring voor het liedje over Berend Botje, die met zijn scheepje naar Zuidlaren voer en nooit weerom kwam. *‘De weg was recht’* (het kanaal), *‘de weg was krom’* (de Hunze) ...! Zelfs de naam Berend past: de heilige Bernardus van Clairvaux was immers de stichter van de cisterciënser orde en het klooster Aduard werd daarom het Sint Bernardus-klooster genoemd!

Het is te mooi om waar te zijn.

De Lindt: een dertiende eeuwse
scheepvaartkanaal?

Een oorkonde uit het jaar 1313 – deze tekst zullen we de volgende keer uitvoerig bespreken – maakt melding van een watergang die *Huchslate* wordt genoemd en mogelijk in de buurt van Aduard heeft gelegen. *Huchslate* is ongetwijfeld een Fries woord dat wellicht eerder als een *appellativum*³⁶ dan als een echt toponiem moet worden gezien. Het doet denken aan een tweetal ‘Hoeksloten’ bij Enkhuizen en Andijk, en ook aan de ‘Huigsloot’ (later ook de naam van een plaatsje) bij Abbenes. Ook in die streken is ooit Fries gesproken. Het kost moeite om in dit verband niet ook te denken aan de ‘Houkesloot’ bij Sneek.

Maar wat zou *huch* kunnen betekenen? Te denken valt natuurlijk aan ‘hoek’, scherpe punt. Bij de Hoeksloot bij Enkhuizen lijkt de zaak duidelijk: die watergang loopt van de ‘Geldersche Hoek’ aan het IJsselmeer naar Enkhuizen. Maar in de andere gevallen zijn geen duidelijke hoeken in het spel. Bovendien is het Oudfriesse woord voor ‘hoek’ niet *huch* maar *hōk*.

In het Nieuwfries is *hûch* ‘huig’, het woord dus dat we in ‘Huigsloot’ tegenkomen en dat in het Middelnederduits en Gronings resp. de vormen *hūk* en *hoek* heeft. Het toponiem ‘Huigsloot’ heeft geleid tot een familienaam die op vele wijzen wordt gespeld: (van) Hoeckesloot, Hoecksloot, Hoeksloot, Huichsloot, Huigsloot, Huijksloot, Huijgsloot, Huijksloot, Huksloot, Huycksloot, Huygsloot, Huuksloot, Huxsloot...

Van Berkel en Samplonius delen mee dat de woorden ‘huigsloot’ en ‘huiksloot’ in Noord-Holland (West-Friesland, dus een van oorsprong Friestalige omgeving?) appellativa waren en nog altijd zijn met de betekenis ‘sloot die aan het ene uiteinde droogligt of droogloopt’.³⁷ Deze betekenis zou verband houden met de functie van het lelletje dat achter in de mondholte dienst doet als verkeersregelaar. Bij deze explicatie bekruipt mij het gevoel dat we hier niet te maken hebben met een oude betekenis, maar met een door 20e of 21e-eeuwse geleerden bedachte interpretatie.

Volgens het Middelnederduitse woordenboek van August Lübben is een *hukbôt* of *hukebôt* een ‘Lichterfahrzeug’.³⁸ Maar het is niet duidelijk wat *huk* of *huke* hier zou moeten

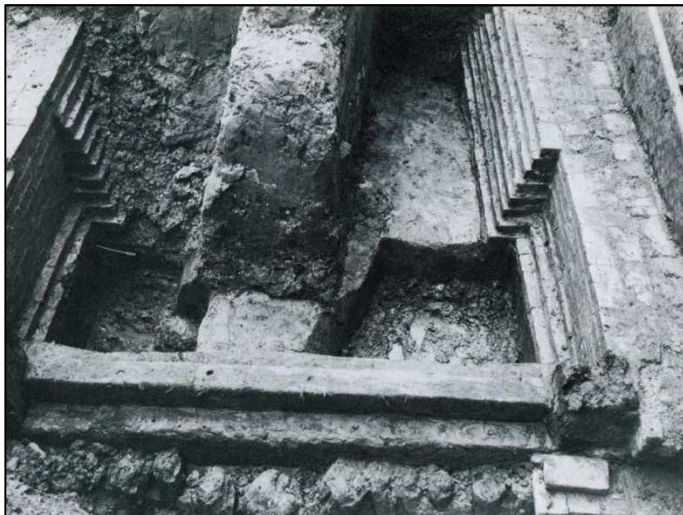
³⁶ Een woord dat de aard of herkomst van het benoemde aanduidt, een soortnaam dus.

³⁷ G. van Berkel en K. Samplonius, *Nederlandse plaatsnamen. Herkomst en historie* (Utrecht 2006) 212.

³⁸ August Lübben, *Mittelniederdeutsches Handwörterbuch* (1888 Norden en Leipzig, herdrukt 1965 Darmstadt) 153.

betekenen en waar het vandaan komt. Ook het Middelnederlands kent het woord *hoeboot* of *houkeboot*. Voor het element *huk* wordt dan gedacht aan een *ablaut* vorm van ‘*haak*’ (in verband met de visserij), maar zeker is deze afleiding niet. Voeg hierbij het in allerlei vormen voorkomende woord *huik* en de door etymologen geopperde mogelijkheid dat de moderne Nederlandse woorden *huig* (Lat. *uvula*) en *huif* in essentie hetzelfde woord zijn, en er opent zich een ruim speelveld voor speculatie. Gezien de algehele onzekerheid lijkt het niet op voorhand uitgesloten dat *huch* verwijst naar een vaartuig van een bepaald type en dat de betekenis van dit woord al vroeg verloren is gegaan.³⁹ Als dat juist is, zou *huchslate* eenvoudig ‘schipsloot’ kunnen betekenen. Deze betekenis zou in elk geval passen bij de ‘hoeksloten’ bij Aduard, Sneek en Abbenes.

Zowel de door Van Berkel en Samplonius gegeven interpretatie (‘aan één eind drooglopende sloot’) als de functie (‘schipsloot’) zouden aanleiding hebben kunnen zijn om ‘De Lindt’ bij Aduard als een *huchslate* te zien. Aan het westelijke uiteinde van de Lindt ligt het maaiveld tegenwoordig maar een kleine meter hoger dan aan het oostelijke eind bij Nieuwklap. Of dat in de veertiende eeuw ook al zo was weten we niet. Dit hoogteverschil is niet groot, maar genoeg om het drooglopen van het westelijke einde van de sloot te kunnen veroorzaken. De interpretatie ‘schipsloot’ van het woord *huchslate* lijkt steun te krijgen door de (latere) naam van de watergang. De naam ‘De Lindt’ zou wellicht hetzelfde woord kunnen zijn dat we in Drenthe tegenkomen als ‘*lent*’. Een ‘*lent*’ is een aanlegplaats voor bootjes aan de bovenloop van de Hunze, in het bijzonder een plek waar turfschuiten met het bruine goud beladen konden worden.⁴⁰ Het zou niet vreemd zijn wanneer de naam van de schipsloot bij Aduard samenhangt met het doel dat hij heeft gediend.

Restanten van een sluis in Aduard

De foto is ontleend aan de publicatie van Boersma en Praamstra over de opgravingen te Aduard.⁴¹

³⁹ Toen hij zijn kaart van Amstelland en Rijnland maakte wist ook Willem Blaeu (1571-1638) niet wat hij met de *Huigsloot* moest aanvangen. Hij maakte er *Huys sloot* van.

⁴⁰ J. Wieringa, ‘Het toponiem Lent. Herinnering aan de scheepvaart op de Hunze’, in: *Driemaandelijke bladen* 1976, 49-53. Wieringa verwijst naar T1536-1010 (kaart van de Oostermoersevaart tussen Drouwen en het Zuidlaardermeer), waarop 22 ‘*lenten*’ en 1 ‘*lint*’ zijn ingetekend. Het is niet duidelijk wat het woord ‘*lent*’ betekent. Zie Wobbe de Vries, *Groninger Plaatsnamen* (Groningen/Batavia 1946) 124: ‘De naam is mij duister’.

⁴¹ H. Praamstra und J.W. Boersma, ‘Die archäologische Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)’, in: *Palaeohistoria* 19 (1977) 173-259, in het bijzonder 196.

In 1941 is een sluis aangetroffen aan het zuidelijke einde van de Hofstraat in Aduard. Via deze sluis had men vanuit De Lindt toegang tot een haven binnen het kloosterterrein.

Misschien hebben de Aduarder monniken het Drentse water ook gebruikt om de riolering van Aduard te spoelen!⁴²

De Lindt bij Nieuwklap

Deze watergang was van oorsprong het uiteinde van de Kliefslootgeul. Hij heeft dienst gedaan voor de afleiding van het Drentse water dat door de Hunsinge werd aangevoerd en is mogelijk door Aduard gebruikt als scheepvaartkanaal. Na een knik voert De Lindt in rechte lijn naar de zuidwestelijke hoek van het kloosterterrein. De bomen op de achtergrond markeren de loop van De Lindt.

Zuidwending en Hunsinge tussen Ververlaten en Nieuwbrug

De oude en nieuwe situatie zien we wanneer we de oude kadasterkaart en het huidige beeld over elkaar leggen.

⁴² Jakob Loer, 'De abtenkroniek en de bouw van de Sint-Bernardusabdij', in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De Abtenkroniek van Aduard, Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) 107-152, in het bijzonder 140-141.

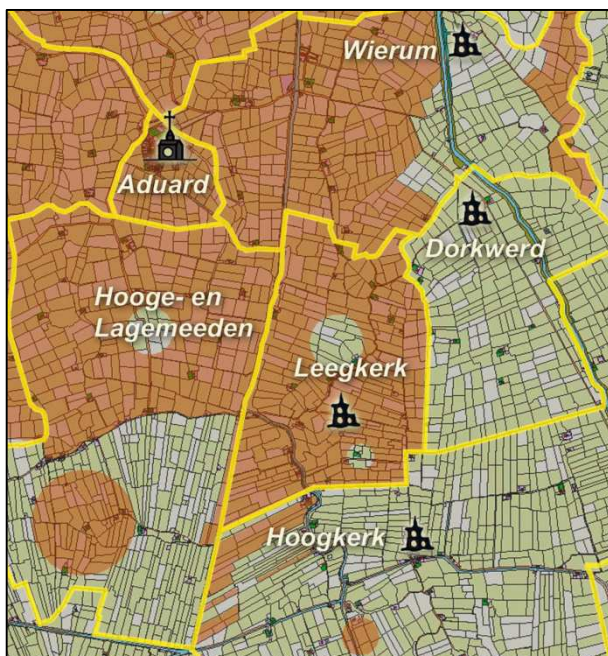
Ook 'boven' Nieuwbrug is het Peizerdiep gekanaliseerd. Tot halverwege de twintigste eeuw vertoonde het Aduarderdiep (Peizerdiep, Hunsinge) tussen Nieuwbrug en Vierverlaten een hevig kronkelende loop. De bochtige Aduarderdiepsterweg herinnert nog aan de oude loop van de rivier.

Aduarderdiep tussen Nieuwbrug en Vierverlaten

Vanaf de in 2009 in gebruik genomen Tichelwerkbrug ten westen van Leegkerk kijken we in zuidelijke richting.

Het hier afgebeelde stuk van het Aduarderdiep is halverwege de vorige eeuw gegraven en vervangt een sterk kronkelend deel van de Hunsinge.

Nogmaals het grondbezit van het klooster Aduard

We zagen al eerder dat vrijwel alle grond onder Leegkerk in 1594 eigendom was van Aduard. Noord-Lieuwerderwolde (Leegkerk) is, net zoals Hooge- en Lagemeeden, grotendeels

ontginningsgebied geweest en Aduard zal bij de ontwikkeling ervan een belangrijke rol hebben gespeeld.

Het feit dat Aduard in 1313 en omstreeks 1335 met Lieuwerderwolder partners een overeenkomst sloot over een zijkanaal in of bij Aduard, wijst erop dat niet alle land in dit gebied in het bezit van Aduard was. Dat geldt in het bijzonder voor Zuid-Lieuwerderwolde (Hoogkerk), waar Aduard vrijwel geen grond bezat.

De Gaaikemadijk ligt in zijn geheel binnen de parochie Wierum en heeft – zoals reeds opgemerkt – vermoedelijk een rol gespeeld bij de ontwikkeling van het gebied tussen Aduard, Dorkwerd en Wierum.

Nog eens het reliëf tussen Aduard en de Paddepoel

De rode lijnen geven de landwegen weer.

Het pijltje wijst naar de plek waar een vanaf het uiteinde van de Kliefslotgeul gegraven kanaal op een oude Hunsingekronkel kan zijn aangesloten.

Door de Hunsinge uit zijn natuurlijke bedding te weren was het mogelijk geworden het gebied tussen Aduard en Dorkwerd in ontwikkeling te nemen. Om dezelfde reden, maar dan ten behoeve van Lieuwerderwolde, zijn ook de Woldsloot en het Eelderdiep afgeleid. We zagen dat al eerder. Ook de omlegging van de Drentse A door middel van een gegraven kanaal door het Reitland (het huidige Reitdiep tussen Donghorn en Dorkwerd) diende een dergelijk doel.

Op het bovenstaande kaartje wijst de rode pijl naar het punt vanwaar een kanaaltje vanuit een oude Hunsingekronkel in westelijke richting kan zijn gegraven. De eerder genoemde en in mijn ogen jongere 'winkelhaak' sluit deze watergang af. Voordien moet dit kanaaltje een belangrijke schakel zijn geweest in de vaarroute tussen de Hunze en Aduard. Tegelijkertijd moet het een hindernis zijn geweest voor het landverkeer dat, komende uit de richting Dorkwerd, vanaf de Zijlvestersweg naar de Gaaikemadijk wilde en omgekeerd. Een eenvoudig tilletje zal genoeg geweest zijn om dit probleem op te lossen.

Let op de relatieve hoogte van de Paddepoel: een kanaaltje dat in open verbinding stond met Hunze en A kan als gevolg van de slibafzetting in dat gebied niet goed hebben gewerkt, ook al lag de bodem daar in de dertiende eeuw nog niet zo hoog als nu. Om de watergang op diepte te houden moest hij voortdurend worden uitgegraven.

Zou dit ook de verklaring kunnen zijn voor de langgerekte rug ten noordwesten van Dorkwerd? Zoals gezegd kan deze een onderdeel zijn van de oude Middagsterdijk, maar het is ook denkbaar dat hij 't onbedoelde resultaat is van het herhaaldelijk uitgraven van de

watergang. De specie deponeerde men op eigen, Aduarder grond aan de noordkant van de sloot. De Dorkwerder zijde van het kanaaltje was in 1594 eigendom van Selwerd.

Misschien vullen beide veronderstellingen elkaar aan.

Wegen tussen Dorkwerd en Aduard

De pijl wijst naar een van de plekken waar de Gaaikemadijk een natuurlijke watergang kruist.

De rode stip boven het Van Starkenborghkanaal markeert de plaats van boerderij 'Het Hool.'

We zagen al dat de Gaaikemadijk deel uitmaakte van de landweg tussen Groningen en Aduard. Deze liep vanaf Dorkwerd langs de Zijlvestersweg in zuidwestelijke richting tot even ten noorden van de plek waar die weg nu de N355 kruist. Dan maakte hij een halve cirkel buitenom de bijna cirkelronde Hunsingekronkel ten westen van Kleiwerd. Tegenwoordig bestaat die laatste weg niet meer, maar in het veld is hij nog wel te zien. De opstellers van de Cultuurwaardenkaart west (bijlage 1 bij de toelichting van het ontwerp-bestemmingsplan Buitengebied van de gemeente Groningen uit 2011) maken melding van dit stuk weg, dat door hen 'Pad Gaaikemadijk – Zijlvestersweg' genoemd wordt. Ze verwijzen naar het kadastrale minuutplan van 1821-1832, waarop dit pad ook staat aangegeven, en wel onder de naam en als deel van de Zijlvestersweg.

De weg langs de Gaaikemadijk was ook de gewone verbinding tussen Groningen en Middag. Hij past in de verkaveling en is om die reden vermoedelijk ouder dan de alternatieve landroute over de Hoogeweg en Dorkwerd, die sinds de aanleg van het Van Starkenborghkanaal vlak ten noorden van het kanaal westwaarts loopt. Deze weg (nu E.H. Woltersweg geheten) kruist ten zuiden van boerderij Het Hool een oude rivierkronkel en gaat daar ook schuin door de verkaveling, hetgeen erop wijst dat deze weg eerst is aangelegd nadat de verkaveling tot stand was gekomen. Dit maakt het belang van de zojuist genoemde halfronde verbindingsschakel tussen de Zijlvestersweg en de Gaaikemadijk nog groter dan we al dachten. In elk geval ondersteunt het de opvatting dat het behoud van dit oude stukje weg uit cultuurhistorisch oogpunt wenselijk is.

We zagen zojuist dat er vanaf Dorkwerd twee oude landroutes naar Aduard zijn geweest: een zuidelijke over de Zijlvestersweg en de Gaaikemadijk en een (wat jongere) noordelijke over de Hoogeweg. Beide wegen maakten gebruik van de Steentil en zijn ook allebei – sterk vereenvoudigd – ingetekend op een 17^e-eeuwse kaart.

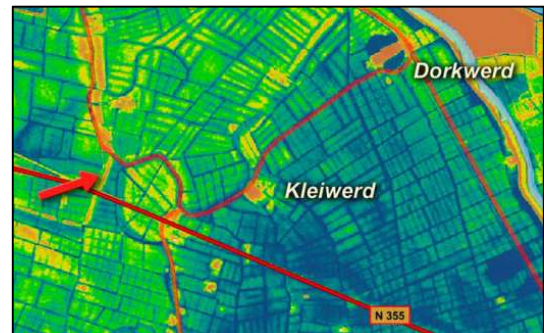

Hetzelfde wegenpatroon op een 17^e-eeuwse kaart

Uitsnede uit GrA T817-1052: 'Kaart van het Westerkwartier, in het bijzonder van zijn wateren, tillen, zijlen en verlaten; 1600-1700'.

De stippeltjes-lijnen geven landwegen aan.

De volgende foto is genomen vanaf de plek waar de 'winkelhaak' aansluit op de oude Gaaikemadijk. De pijl op het nevenstaande kaartje geeft de kijkrichting aan.

Tussen de Gaaikemadijk en Dorkwerd

Het hek staat dwars op de weg die de verbinding vormde tussen de Gaaikemadijk en de Zijlvesteweg.

Van de gelegenheid maak ik gebruik om, aan de hand van de twee volgende plaatjes, nog even te wijzen op het verdwijnen van het reliëf. Op het linkerplaatje zien we de AHN-1, rechts de jongere AHN-2. Op het linkerplaatje zijn tussen de Gaaikemadijk en het Aduarderdiep nog sporen van vroegere prielen zichtbaar. Deze zijn op het rechterplaatje

verdwenen. Daar is te zien dat een ongeveer 23 ha groot stuk land is opgehoogd en geëgaliseerd.

Tussen de
Gaaikemadijk en het
Aduarderdiep

Onlangs zijn ook de kavelsloten in het ronde terrein bij Slaperstil gedempt en is, aan de zuidkant van de N355, het land bij de poldermolen De Jonge Held geëgaliseerd.

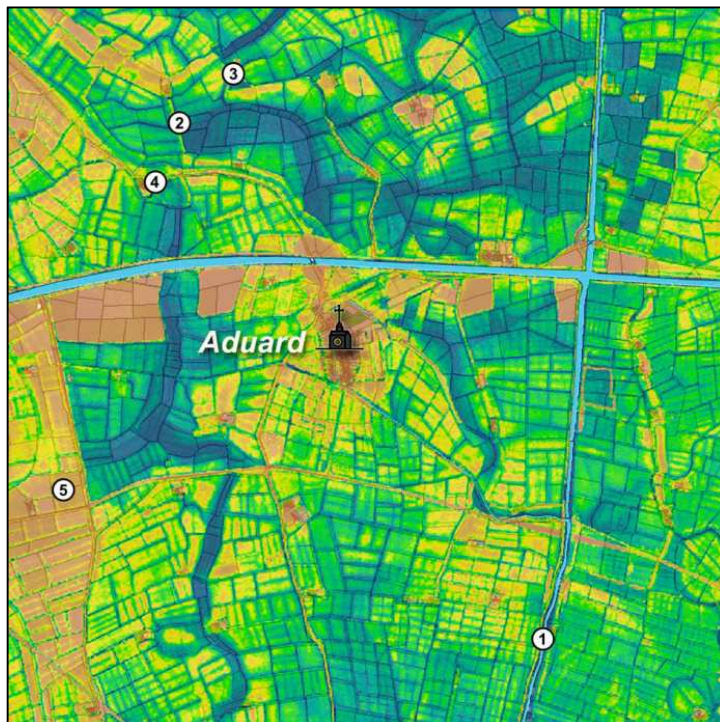
5 Tussen Aduard en Drentse A

5.1 Sporen

5.2 Verschillende rivieren

5.3 Eerste ingrepen

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

Aduard en omgeving

1. 'oer-Aduarderdiep' en 'hoogtesprongen' bij
2. de 'Nienhuisdam'
3. Arbere
4. Groot Leger
5. Osseweide

Ik heb gewezen op de lichte kronkels in het 'oer-Aduarderdiep': de sloot tussen Hoogemeeden en Leegkerk waarlangs de Hunsinge naar de Kliefslootgeul is afgeleid en die het gedeelte van het Aduarderdiep vormt tussen Nieuwklap en Nieuwbrug. Die kronkels moeten het gevolg zijn van getijdewerking. Het feit dat het niet meer dan lichte kronkels zijn, wijst erop dat eb en vloed niet erg lang vrij spel hebben gehad.

Tegelijk zien we ten noordwesten van Aduard een opvallend hoogteverschil – een 'hoogtesprong' – ter weerszijden van een rechte lijn. Die lijn is het overblijfsel van een oude dam. Tegenwoordig loopt over deze dam de ree naar boerderij Nienhuis. Om die reden noem ik hem in het vervolg de 'Nienhuisdam'.

We zien zulke hoogtesprongen ook op drie andere plaatsen in de buurt: bij boerderij 'Arbere' ten noorden van de Kliefslootgeul, bij 'Groot Leger' aan de Sietse Veldstraweg en bij de Spanjaardsdijk achter boerderij 'Osseweide'. Eerder zagen we een dergelijk verschijnsel ook al bij Schilligeham en in de Koningslaagte. Het gaat daarbij telkens om oude beddingen die al vroeg zijn afgedamd. 'Boven' de dam kon geen slib meer worden afgezet, terwijl het opslibbingsproces 'beneden' de dam gewoon kon doorgaan.

Het verhaal over de ontwikkeling van het gebied ten westen van de Spanjaardsdijk – de invloed van het Drentse water was daar minder groot – komt in het voorlaatste deel van 'Groningen en het Drentse water'. We concentreren ons nu op de 'Nienhuisdam'.

Afsluiting van de Kliefslootgeul

De 'Nienhuisdam' is aangegeven met een rood lijntje.

We weten niet wanneer de Nienhuisdam en de uitwateringssluits daarin zijn gelegd, maar het zou me niet verbazen wanneer dat al vroeg in de dertiende eeuw is gebeurd. Met dit kunstwerk heeft men in de eerste plaats de vloed op afstand willen houden en de laagte tussen Aduard en Arbere als spuiboezem willen benutten. Wanneer de zijk zich bij opkomend tij sloot, bleef het waterpeil boven de dam laag, zodat het lage land in het zuidelijke deel van Middag (Fransum en omgeving) zijn water op de boezem kon lozen. Misschien zijn vanaf het begin niet alleen één of meer vloeddeuren geïnstalleerd, maar heeft men ook ebdeuren geplaatst die het mogelijk maakten om, wanneer dat gewenst en met het oog op de waterhuishouding ook mogelijk was, het binnenwater vast te houden dat voor de scheepvaart nodig was.

Ik durf niet te zeggen dat de aldus geschapen waterberging de eerste boezem is in de Nederlandse geschiedenis, maar als Peter Hoppenbrouwers gelijk heeft met zijn mededeling dat de oudste boezems in Holland van ná het midden van de vijftiende eeuw dateren, dan is de boezem tussen Aduard en Arbere zeker twee eeuwen ouder en moet dan op zijn minst een van de oudste zijn.⁴³

⁴³ P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570'; in: T. de Nijs en E. Breukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572 I* (Hilversum 2002) 113.

De Aduardersteentil in 2012

Enkele jaren geleden is de Aduardersteentil vernieuwd. Nadat de oude Steentil was afgebroken, bleek het muurwerk te zijn gefundeerd op palen waarvan het hout tussen 1285 en 1295 is gekapt. Dat wijst erop dat hier aan het einde van de dertiende eeuw reeds een brug stond. Deze oeververbinding maakte deel uit van de verbindingsweg tussen Groningen en Aduard. Waar een brug is moet ook een watergang zijn. Maar wat voor watergang kan dat zijn geweest?

Volgens de archeoloog H.A. Groenendijk en de andere deskundigen die zich over deze kwestie hebben gebogen, zijn er voor de eind dertiende-eeuwse paalkoppen onder die brug twee verklaringen mogelijk: óf de oude brug ging over een natuurlijke watergang, óf het Aduarderdiep is een eeuw ouder dan gedacht. Op grond van – naar ik mag aannemen – deugdelijke argumenten wijzen ze de eerste mogelijkheid af en kiezen ‘dus’ voor de tweede. Deze interpretatie is door Jacob Loer overgenomen en als uitgangspunt gebruikt voor zijn bespreking van een akte uit 1313, die in het volgende deel uitgebreid aan de orde komt.⁴⁴

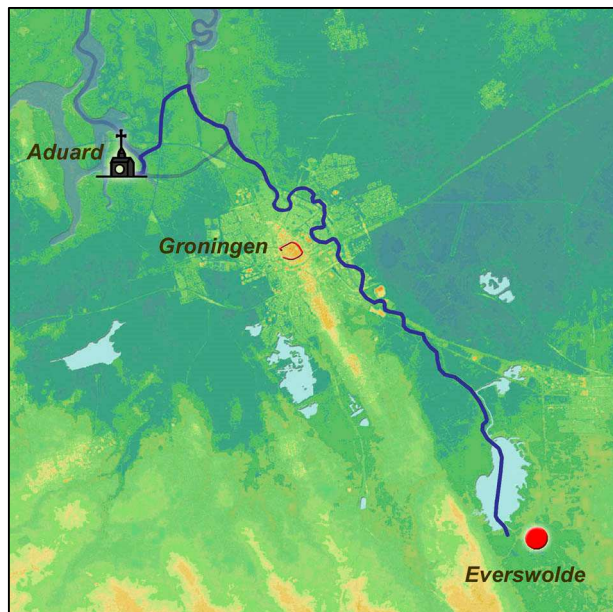
Met deze redenering wordt voorbijgegaan aan een voor de hand liggende derde mogelijkheid: dat de brug van 1285-1295 over een kanaal is geslagen dat *later* onderdeel is geworden van het Aduarderdiep dat we nu kennen. In deze geest heb ik zelf een voorstel gedaan in bijlage 1 van *Een kronkelend verhaal*. Het hierna volgende is een andere weergave van hetzelfde idee.⁴⁵

Waarschijnlijk werd het in de tweede helft van de dertiende eeuw steeds moeilijker om de schipsloot van de Hunze via Dorkwerd naar Aduard open te houden. Met name het gedeelte bij Paddepoel en Dorkwerd stond bloot aan opslibbing. Om die reden kan men op zoek zijn gegaan naar een andere vaarverbinding tussen de Hunze en Aduard.

⁴⁴ Jan Meijering en Henny Groenendijk, ‘Bodem en landschap’, in: W. Friso en K. Holstein (red.), *Steentil bij Aduard* (Groningen 2010) 9-16, Henny Groenendijk, Hans van der Plicht & Harm Jan Streurman, ‘Steentil, an early stone bridge in the monastic landscape of Groningen, the Netherlands’, in: *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4-1 (October 2012) 159-166, en Jakob Loer, ‘Wanneer is het Aduarderdiep gegraven?’, in: *Historisch Jaarboek Groningen 2014*, 16-33. In het volgende deel (G&DW 6 *Het Aduarderzilver en het Aduarderdiep*) kom ik op het laatstgenoemde artikel terug.

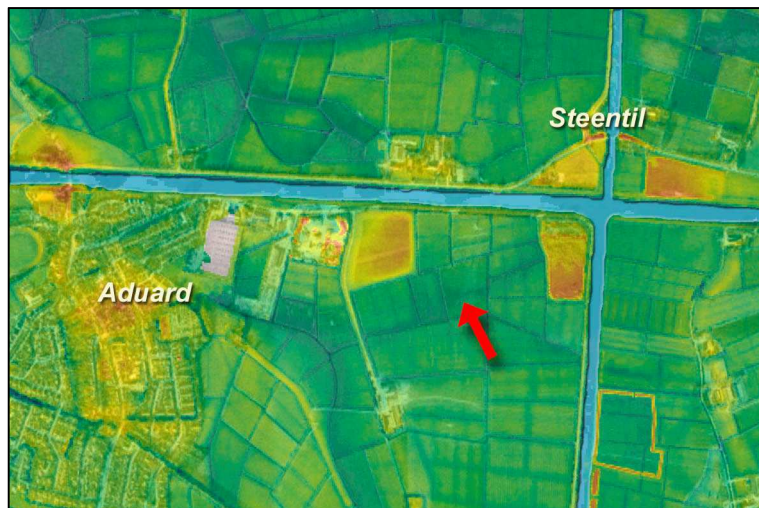
⁴⁵ Van den Broek, *Een kronkelend verhaal*, 188-194.

De hoogtekartaat geeft aanwijzingen voor het alternatief dat men toen – misschien – heeft gevonden.

Een nieuwe vaarweg tussen de Hunze en Aduard?

Er zijn enkele aanwijzingen die op zijn minst doen vermoeden dat er een watergang heeft bestaan tussen Aduard en de Hunze (nu Reitdiep) ten noorden van Oostum.

Tussen Aduard en de Steentil

Het plaatje laat zien dat zich tussen Aduard en de Aduardersteentil een laagte bevindt, die het overblijfsel moet zijn van een oude priel die op de Kliefslotgeul uitkwam. Het lijkt mij op zijn minst denkbaar dat deze natuurlijke waterloop als vaarweg is benut.

Het beeld wordt tegenwoordig verstoord door de grondberging in het zuidwestelijke kwadrant van de kruising Aduarderdiep-Van Starckenborghkanaal.

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

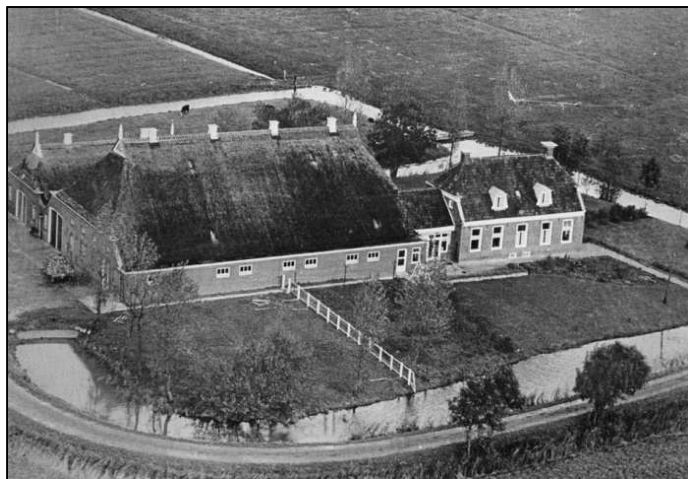
Een nieuwe verbinding tussen Aduard en de Hunze (?)

De rode stip geeft de plaats aan van boerderij Langeveld.

Tussen de Aduardersteentil en boerderij Langeveld lijkt de nieuwe watergang – een deel van het latere Aduarderdiep – doelbewust gegraven te zijn.

De watering ten noorden van Oostum, het verbindingsstuk tussen het nieuwe diep en de benedenloop van Hunze en A of Reitdiep, is oud en – gelet op de oriëntatie en de onregelmatige loop ervan – waarschijnlijk van natuurlijke oorsprong. Aan de westzijde van het latere Aduarderdiep heeft hij een voortzetting in zuidwestelijke richting. Hij vormt bovendien de kerspelgrens tussen Oostum en Garnwerd. Ook dat zou erop kunnen wijzen dat we hier te maken hebben met een oude waterloop.

De rechthoekige donkergroene vlakken zijn afgetichelde percelen. Hier is tot in de twintigste eeuw klei gestoken ten behoeve van de baksteenproductie. Wellicht is men daarmee al in de dertiende eeuw begonnen – ten behoeve van de kloosterkerk te Aduard? – en heeft het nieuwe diep daarbij een rol gespeeld.

Boerderij Langeveld in de jaren vijftig

Watergang ten noorden van Langeveld

We kijken vanaf de weg langs het Aduarderdiep in zuidwestelijke richting. Het geboomte links op de foto hoort bij boerderij Langeveld. De sloot ligt wat vreemd in de verkaveling aan de westkant van het Aduarderdiep, hetgeen kan duiden op een natuurlijke oorsprong.

De sloot die aan de oostzijde van het Aduarderdiep in het verlengde van deze waterloop ligt, zou gebruikt kunnen zijn als verbinding tussen de Hunze en het Aduarderdiep.

Sporen van een kreek die als vaarweg is gebruikt?

De rechte blauwe streep links is het Aduarderdiep, rechts het Reitdiep.

Linksonder boerderij Langeveld, rechtsonder de wierde van Oostum.

De hoogte ter linkerzijde van het Aduarderdiep is de Brillerij, de rode lijn is de Oostumerweg.

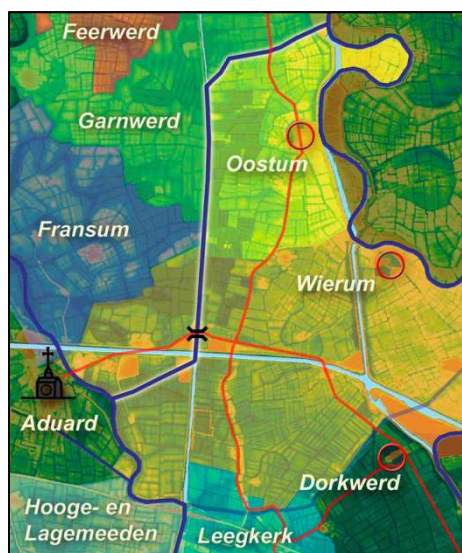
Van bovenaf is goed te zien dat de oriëntatie van de waterloop ten noorden van Oostum (bij het pijltje) afwijkt van het verkavelingspatroon en dat de sloot in het afgegraven terrein ten westen van het Aduarderdiep ongeveer dezelfde oriëntatie heeft.

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

Spoor van een oude vaarroute?

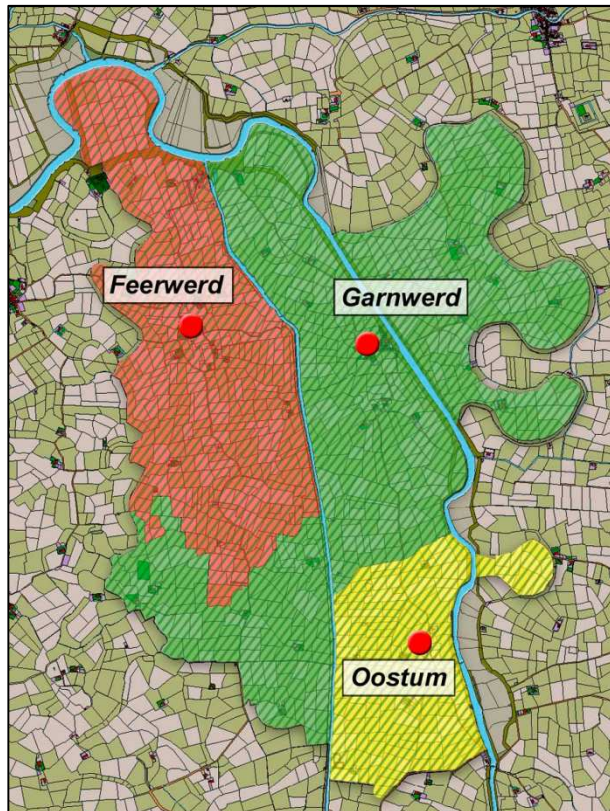
De foto's zijn vanaf de Reitdiepsdijk in westelijke richting genomen en tonen het oostelijke uiteinde van de watergang die benut kan zijn als vaarroute tussen de Hunze en Aduard.

Hetzelfde gebied met kerspelindeling

De besproken watergang vormt de grens tussen de kerspelen Oostum en Garnwerd.

Het lijkt erop dat het kerspelgebied van Oostum oorspronkelijk deel heeft uitgemaakt van dat van Garnwerd en later (na het graven van het zuid-noord georiënteerde stuk Aduarderdiep?) van dat kerspel is afgescheiden.

Het 'oerkerpel' Garnwerd met zijn afsplitsingen

Dit spoort met de theorie van Paul Noomen omtrent de volgorde waarin de parochies in dit deel van Groningerland zijn gesticht. In zijn visie is Garnwerd een 'oerparochie' die rond het jaar 1000 is ontstaan, en zijn Feerwerd en Oostum kerspels die daarvan later zijn afgescheiden.⁴⁶

Garnwerd en Krassum

Garnwerd vanuit het zuidwesten. Rechts op de foto de schuren van Krassum.

De oudste vermelding van Krassum dateert uit c. 820, toen landerijen bij 'Creslinge'⁴⁷ geschonken werden aan de abdij van Fulda, die gesticht is door Bonifatius.

⁴⁶ Paul Noomen, 'Winsum in de vroege Middeleeuwen', in: Redmer Alma e.a. (red.), *Winsum 1057-2007*, 65-87.

⁴⁷ OGD I 1.

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

Een nieuwe vaarverbinding

De rode stip geeft de plaats van boerderij Langeveld aan.

Het idee is dus dat men vanuit Aduard een natuurlijke zijgeul van de Kliefslootgeul in noordoostelijke richting volgde (ruim 850 meter), vervolgens – zoveel mogelijk gebruik makend van bestaande kavelsloten – over een afstand van 2,3 km een nieuw kanaal groef in noordelijke richting en dit ten noordoosten van boerderij Langeveld (de rode stip op het kaartje) aansloot op een bestaande watergang die in noordoostelijke richting naar de Hunze leidde.

Deze gang van zaken zou tevens verklaren waarom het Aduarderdiep op de plek waar het ten noorden van Langeveld op de natuurlijke waterloop uitkwam, een lichte knik vertoont. Toen men later (c. 1400) besloot om het Aduarderdiep in noordelijke richting door te trekken, moest men een lichte kromming maken om aansluiting te vinden bij een bestaande watergang die vanaf de Schifpot (tussen Feerwerd en Garnwerd, niet op dit plaatje) noordwaarts liep.

Het Aduarderdiep en Oostum

Het kerspelgebied van Oostum is geel gekleurd; het Aduarderdiep doorsnijdt een aantal oudere kavellijnen

Bij Oostum doorsnijdt het Aduarderdiep een aantal oude kavelsloten, maar er zijn ook enkele ter weerszijden van het kanaal doorlopende watergangen die ter hoogte van het kanaal een knik vertonen. Dat wijst erop dat het kanaal weliswaar jonger is dan de percelering, maar dat het na zijn ontstaan wel bepalend is geweest voor de verdere inrichting van het land.

Tegelijk is het Aduarderdiep hier de grens tussen Oostum enerzijds en Fransum en Garnwerd anderzijds. Dat doet vermoeden dat het kerspel Oostum jonger is dan dit stuk van het Aduarderdiep! Of moeten we zeggen dat de grens aanvankelijk anders liep en dat men later, uit praktische overwegingen, het Aduarderdiep als kerspelgrens is gaan hanteren?

De kerk van Oostum wordt gedateerd op halverwege de dertiende eeuw, maar de eerste vermelding van het kerspel Oostum vinden we niet eerder dan in de vijftiende eeuw. De wierde Oostum en de bewoning daar zijn natuurlijk veel ouder. Oostum komt reeds voor in een lijst van kloostergoederen uit de periode 800-1050. Stichting van een parochie Oostum in de loop van de dertiende eeuw zou passen bij de hypothese dat in die tijd een alternatief moest worden gevonden voor de vaarroute Paddepoel-Aduard en dat dit alternatief werd gevonden door het creëren van de hier beschreven vaarverbinding via Oostum.

Het 'proto-Aduarderdiep' met kloosterland

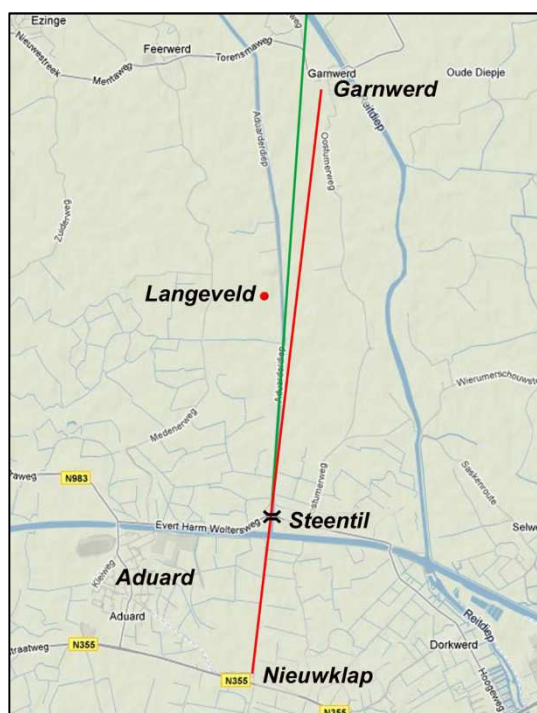
Aduard kon in dit gebied waarschijnlijk vrij zijn gang gaan. In elk geval was in 1594 vrijwel alle grond in deze buurt in handen van het klooster (het gearceerde gebied).

Er is wel een serieus bezwaar tegen deze hypothese aan te voeren. Het tussen Nieuwklap en boerderij Langeveld gelegen deel van het huidige Aduarderdiep – hier lichtblauw gemarkeerd – wekt op zijn minst de indruk in één keer te zijn gegraven. Als men in 1285 of daaromtrent het hele stuk tussen de Steentil en Langeveld ten behoeve van de scheepvaart heeft gegraven, had men – zo zou men kunnen denken – ook wel bij Nieuwklap kunnen beginnen. Op die manier zou men in één moeite door een nieuwe afleiding van de Hunsinge hebben geschapen.

Er is echter geen enkele aanwijzing voor de veronderstelling dat het Drentse water reeds aan het einde van de dertiende eeuw vanaf Nieuwklap noordwaarts is geleid. Integendeel. Nog halverwege de veertiende eeuw liep het water van het Peizerdiep via de Kliefslotgeul naar

zee.⁴⁸ Wellicht was er aan het einde van de dertiende eeuw nog geen behoefte aan een andere lozingsmogelijkheid en was eerder het tegendeel het geval. Voor het openhouden van de door dichtslibbing bedreigde Kliefslootgeul was juist een groot debiet⁴⁹ nodig, en daarbij kon men het Drentse water niet missen. In elk geval laten de schaarse bronnen zien dat men in de veertiende eeuw nog pogingen heeft gedaan om de afstroom van het Drentse water bij Arbere te verbeteren.

De indruk dat het kanaalvak Nieuwklap-Langeveld in één keer is gegraven, is vooral gebaseerd op zijn vorm. Het lijkt kaarsrecht te zijn. Maar dat is niet meer dan schijn. In werkelijkheid vertoont het tracé bij de Aduardersteentil een minuscule knikje en ten zuiden van Langeveld zelfs een lichte kromming.

Een knikje bij de Steentil en flauwe bocht bij Langeveld

Als er ter plaatse van de Aduardersteentil aan het einde van de dertiende eeuw een brug is geweest, heeft men later, bij het graven van het aansluitende stuk tussen Nieuwklap en de Steentil, geen speciale oriëntatiepunten nodig gehad. Men groef eenvoudig een verbindingskanaal vanaf het noordelijke einde van de sloot waarmee lange tijd tevoren de Hunsinge naar de Kliefslootgeul was afgeleid (nu Nieuwklap) naar de Steentil. Het is dan ook toeval dat dit stuk (de rode lijn) op de kerk van Garnwerd lijkt te zijn geraaid. Ten opzichte van het stuk Aduarderdiep ten noorden van de Steentil (de groene lijn) wijkt de rode lijn ruim 1 graad in oostelijke richting af.

De conclusie is dus: er is eerst – eind dertiende eeuw? – een smal schipslootje gegraven ten noorden van de Aduardersteentil, en later, rond 1400, is het stuk Nieuwklap-Steentil aangelegd met het doel een nieuwe afleiding te maken voor het door de Hunsinge

⁴⁸ Dit volgt uit twee teksten (OGD I 241 en OGD II 1231), die in G&DW 6 in een passende context aan de orde zullen komen.

⁴⁹ Het *debiet* is de hoeveelheid water die per bepaalde tijdseenheid door een watergang wordt afgevoerd. Vaak wordt het debiet uitgedrukt in kubieke meters per seconde.

aangevoerde Drentse en Lieuwerderwolder water. Dat was toen noodzakelijk geworden, omdat lozing via de Kliefslootgeul als gevolg van de voortschrijdende opslibbing niet langer mogelijk was.

Het Aduarderdiep, de Steentil en Garnwerd, gezien vanaf Nieuwklap

Het stuk Aduarderdiep tussen Nieuwklap en de Aduardersteentil is niet op Garnwerd geraaid, al lijkt dat op het eerste gezicht misschien wel zo.

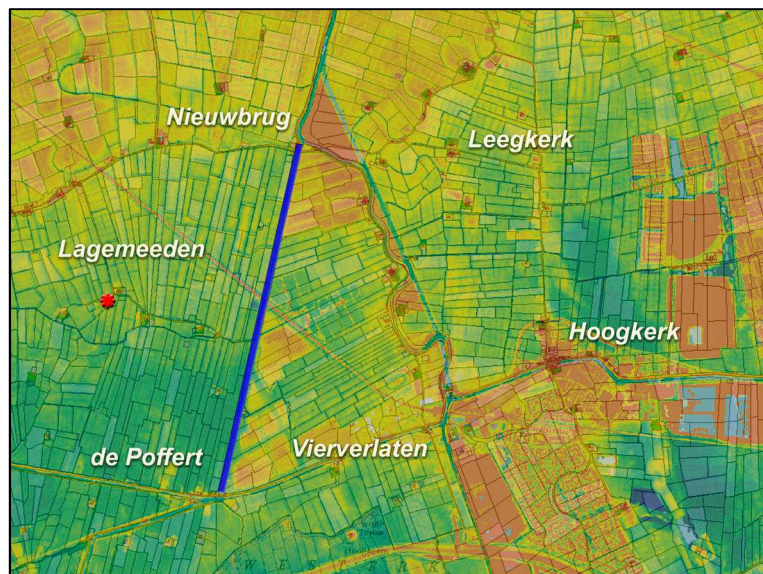
Het Aduarderdiep ten noorden van de Steentil

De foto is in februari 2007 genomen, dus vóór de restauratie van de Aduardersteentil.

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

Zoals ik heb betoogd kan het op de vorige foto getoonde stuk Aduarderdiep zijn bestaan begonnen zijn als een alternatieve vaarroute tussen de Hunze en Aduard. Maar misschien is deze hypothese veel te ver gezocht en heeft de eind dertiende-eeuwse voorganger van de Steentil eenvoudig gediend ter overbrugging van een lokale watergang, die in het bijzonder gebruikt werd voor de aanvoer van klei of bakstenen.

Gelukkig weten we van de monding bij Arbere zeker dat ze heeft bestaan. Die zullen we in G&DW 6 uitvoerig bespreken.

Zuidwending en Hunsinge

Het rode sterretje geeft de plaats aan van het kerkhof te Lagemeeden.

Tot slot nog een paar woorden over de Zuidwending, de watergang tussen Lagemeeden en Hoogkerk.

Zojuist liet ik een plaatje zien om te wijzen op het kronkelende deel van de Hunsinge tussen Nieuwbrug en Vierverlaten. Nu gaat het me om de kaarsrechte watergang tussen Nieuwbrug en de Poffert: de Zuidwending. Eerder hebben we gezien dat dit kanaal op een lijn ligt die geraaid lijkt te zijn op de kerk te Roden en dat de aanleg ervan verband houdt met de ontwikkeling van Lagemeeden. Oorspronkelijk was deze watergang niet meer dan een van de twee parallelsloten langs een lage dijk die het lage land van Lagemeeden tegen overstromingen moest beschermen.

In de abtenkroniek van Aduard lezen we dat de kerk te Lagemeeden (*'in Medis'*, *'in de Meden'*) – de plek ervan is op het bovenstaande kaartje gemerkt met een rood sterretje – onder abt Frederik Gaaikema (1329-1350) is gesticht.⁵⁰ Maar dat wil niet zeggen dat Lagemeeden toen pas tot ontwikkeling is gekomen.

⁵⁰ Van Moolenbroek e.a., *Abtenkroniek* 276

Kerkhof van Lagemeeden

Het kerkhof van Lagemeeden ligt op een kunstmatige bult die mogelijk reeds in de elfde of twaalfde eeuw als oriëntatiepunt heeft gediend bij de ontwikkeling van het veengebied tussen Hoogheem en Roderwolde.⁵¹

In elk geval zal de bewerking van de klei-op-veen bodem in dit gebied de bodemdaling hebben bevorderd, zodat er voorzieningen nodig waren om vreemd water buiten te houden en het moeilijk werd om het eigen water kwijt te raken.

Zuidwending vanaf Nieuwbrug naar de Poffert

Anders dan het stuk Aduarderdiep tussen Nieuwbrug en Nieuwklap vertoont de Zuidwending geen spoor van oude kronkels, hetgeen erop duidt dat de werking van de getijden hier geen rol heeft gespeeld. Dit kan op verschillende manieren worden verklaard:

- De Zuidwending is gegraven nadat de afsluiting van de Kliefslootgeul bij Arbere tot stand

⁵¹ J.Y. Huis in 't Veld e.a., *Het Hoogeheem, een Drents kloostervoorwerk in Groningen*, Stadse Fratsen 28 (Groningen 2011), 162.

was gekomen.

- De Zuidwending is weliswaar gegraven vóórdat de Nienhuisdam is gelegd, maar heeft niet in open verbinding gestaan met het 'oer-Aduarderdiep'.
- Toen de Zuidwending werd gegraven was de Nienhuisdam er nog niet, maar lag de bodem in Lagemeeden nog zo hoog, dat het vloedwater er niet in door kon dringen.

Dit raadsel kent zoveel onbekenden dat ik vooralsnog geen keus uit deze verklaringen kan maken.⁵²

Het oorspronkelijke doel van de Zuidwending is ongetwijfeld de afvoer van overtollig (lokaal) water geweest. Dat deze watergang is gegraven met het oog op de aanvoer van turf vanuit de omgeving van Leek lijkt me erg onwaarschijnlijk. Maar dat wil niet zeggen dat hij in een later stadium niet gediend kan hebben als verbindingsroute tussen Aduard en de kloosterbezittingen in Terheijl, ten zuiden van Leek. Integendeel. Het ligt juist voor de hand dat de monniken van Aduard dit kanaal hebben gebruikt om het met turfschuitjes te bevaren.

De Zuidwending komt bij de Poffert uit in het Oostwolderdiep (nu Hoendiep). Dit kanaal is vanaf Viervelaten (ten westen van de kruising van het Hoendiep met het Peizerdiep/Koningsdiep/Hunsinge) regelrecht op Oostwold georiënteerd. Een kleine kilometer verder naar het westen sluit deze watergang – die nu 'Gave' heet – aan op de noord-zuid lopende Munnikewaart of Munnikesloot (die natuurlijk niet voor niets zo heet), waarlangs men in het Zultemeer of Leekstermeer komt. Via dit meer kon men de hoogvenen bij Terheijl bereiken, waar Aduard grond bezat (het 'Paradijs ter Helle'). Uit de kroniek van Sicke Benninge weten we dat daar ook een tichelwerk is geweest.⁵³

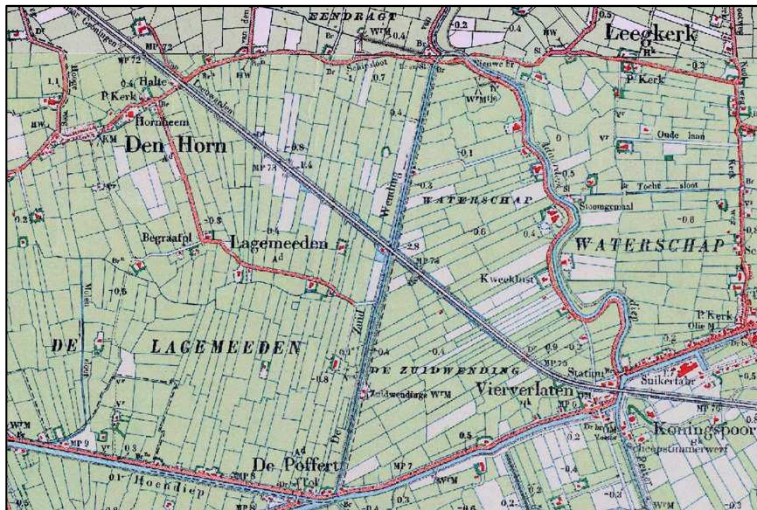

Het zuidelijke uiteinde van de Zuidwending

We staan aan de oostkant van het kanaaltje bij de Poffert – hier stond ooit de herberg 'de Pannekoek' – en kijken naar het noorden, richting Nieuwbrug. Rechts de bij Hoogkerk horende polder 'de Zuidwending', links Lagemeeden.

⁵² Volgens Jan Oldenhuis moeten we het graven van de Zuidwending in verband zien met de aanleg van het Aduarderdiep 'aan het eind van de 15^e eeuw' (Jan Oldenhuis, 'Lagemeeden, een merkwaardige plek voor een kerk', in: *Stad en Lande 2010* nr. 4, 41-43). Dat laatste zal een vergissing zijn; de auteur zal de 14^e eeuw bedoelen. Desondanks lijkt deze datering mij veel te laat.

⁵³ Van den Hombergh en Van der Werff, *Sicke Benninge*, 467 ('achter Adwerder tichelwarck inde Helle').

De Zuidwending: een echte 'zijdwende'

De Zuidwending tussen Nieuwbrug en De Poffert lijkt op het eerste gezicht niet meer te zijn dan de voortzetting van het Aduarderdiep. Maar dit plaatje maakt duidelijk dat het tegelijkertijd een echte dwarsloot op de Hunsinge was.

De aanleg van de Zuidwending hangt ongetwijfeld samen met de 'tweede occupatiefase' van Lagemeeden. Tegelijkertijd is hij de kerspelgrens tussen Hooge- en Lagemeeden aan de ene kant en Hoogkerk (Zuid-Lieuwerderwolde) aan de andere kant. Ook in waterstaatkundige zin was de Zuidwending een 'grensgeval': Lagemeeden hoorde bij het Sloterzijlvest (later Nijesloterzijlvest), terwijl Hoogkerk onderdeel was van het Aduardersijlvest.

De precieze status van de Zuidwending en de veranderingen die deze watergang in de loop der eeuwen heeft ondergaan zijn nog niet opgehelderd. Zoals gezegd past de oriëntatie van de Zuidwending bij de verkaveling van Lagemeeden. In overeenstemming daarmee houdt Siemens haar – ongetwijfeld terecht – voor een onderdeel van het watersysteem van het Slotersijlvest.⁵⁴ Uit Geertsema's beschrijving van de Groninger polders blijkt echter dat de situatie in de loop van de tijd ingrijpend veranderd is. Het kanaal diende in zijn tijd (1910) voor de ontwatering van het waterschap 'de Zuidwending', dat ook de oostelijke kade in onderhoud had; Lagemeeden loosde er niet op, maar was wel belast met het onderhoud van de westelijke kade.⁵⁵ Deze verandering hangt – het is al eerder aangeduid – samen met de daling van de bodem in Lagemeeden: het peil in de Zuidwending is in de loop der eeuwen hoger komen te liggen dan het maaiveld in Lagemeeden. De watergang kon daardoor niet langer onderdeel blijven van de Lagemeedster waterhuishouding en moest aan de westzijde worden bekaad. Dat is de situatie die we nu nog altijd zien: het peil in de Zuidwending (sc. de huidige watergang van die naam) bedraagt -0,93 NAP, de kade erlangs ligt op 0 NAP en het aangrenzende maaiveld in Lagemeeden ligt ruim 1 meter onder NAP, terwijl er in de polder nog veel langere plekken zijn.

⁵⁴ B.W. Siemens, *Dijkrechten en zijlvesten* (Groningen 1974-1975) kaart 3.

⁵⁵ C.C. Geertsema, *De zeeweringen, waterschappen en polders in de provincie Groningen* (Groningen 1910) 136-137, 147.

5.4 Nieuwe werken onder regie van Aduard

Poldermolen 'Zuidwendinger'

De naam van de oorspronkelijke kering ('Zuidwending') is overgegaan op het waterschap dat de ten oosten ervan gelegen polder beheerde en de molen waardoor deze bemaald werd.

Als gevolg van deze veranderingen moest het waterschap Lagemeeden zijn water op een andere manier kwijt: naar het zuiden loosde het op het Hoendiep (met een molen en een pomp) en naar het noorden (door middel van drie pompen) op de Weer. Dat is de watergang die aan de zuidzijde langs de weg van Den Horn oostwaarts loopt (Weersterweg) en op de Bonnebladen als 'Schipsloot' staat aangegeven. Aan het oostelijke uiteinde van de Weer – bij Nieuwbrug dus – bevond zich een verlaatje met een enkel stel deuren en een doorvaartwijdte van 3 meter. De sluis was bedoeld om buitenwater (vanuit het Aduarderdiep en de Zuidwending) te weren en kon alleen gebruikt worden wanneer het peil aan weerszijden gelijk was.

Nutweg in Lagemeeden

